

Baranyai Katalin

Kié (volt/lesz) Cs. Szabó László és életműve?

„A görög irodalom volt minden tartomány közül a legnagyobb, amit Róma valaha is a birodalomhoz csatolt.” Római muzsika

I. Erdély

Az erdélyiség nem pusztán tematikus szála a Cs. Szabó-i életműnek, sokkal inkább olyan szellemi önismereti kérdések írói őstalaja, melyet a szerzőben együtt élő szász /anyai/ és székely /apai/ örökség táplált. Cs. Szabó László nemcsak nyilatkozataiban emlegette, hanem mindvégig próbálta kereste e sokszínű identitás kifejezhetőségéhez a műfaji lehetőségeket.

A gyermek- és az ifjúkor gazdag útravalóját legvégül, személyes hangú életrajzi könyvében (*Hűlő árnyékban*, EPMSZE 1982) értékelte, és ennek első fejezeteiben kötötte erősebben a családi magántörténelemhez (*Város a század elején*, *Gyermek Kolozsváron*, *Hazán innen, hazán túl*). Az olvasók – határon innen és túl – talán ezt a szokatlanul vallomásos, de esszéjellegű memoárt vették kézbe talán legszívebben, és ebben az egybekomponált kötet letisztult Kolozsvár- és Erdély-képének is szerepe volt.

Kínálkozna tehát, hogy az erdélyiség legyen a számos okból olvasási vagy feldolgozási nehézségeket támasztó életműnek a *legpontosabban* követhető és értelmezhető motívuma. Az emigráns magyar irodalom helyzetéből és az irodalmi folyamatok megszakítottaságából magyarázhatóan mégis másképpen alakult. Cs. Szabó „visszatérése” után művei egyenként pottyantak ismét az olvasói és kritikai mérlegre, így a hatástörténeti helyzet egyensúlya akár egyetlen – különben legjobb szándékú – könyvkiadói különlépéstől kibillenthetett.

A témát Cs. Szabóval kapcsolatosan az *Erdélyben* című (1940–1993) kicsiny kötet, egy érzelmes és korabeli tudósítói ritmusban írt rádiós esszé emelte a figyelembe a kilencvenes évek elején. Mivel az életmű recepciója nem készít(h)ette elő, ez az újranyomott könyv önmagában nem annyira megmutatta, mint inkább kisajátította a mélyen elültetett és problematikus élmény helyét az életműben. Akárhonnan nézzük, az „*Erdélyben*” politikailag befolyásolt szituációban született szöveg maradt, hatáselemei ma sem függetleníthetők az író korabeli valóságától, elfoglaltságaitól. Ami természetesen érthető és indokolt, de most nem erről van szó.

Már a Cs. Szabó-életmű kezdeteinél a fenti alapélmény elbeszélhetőségének a kérdésébe ütközünk. Legelőször egy álomszerű novellába transzponálva (*Erdély hercege* címen, Széphalom 1929), még játékos-szerepkereső korszak kezdeténél. Az elbeszélői forma azonban nem tudott megfelelni a szerzői elvárásnak, így ez a darab többé nem került kötetekbe. Amikor 44–45 év múlva az *Erdély hercege* ismét feltűnik címként egy prózavers fölött az *Erdély* és a *Szamos* című rokonversek társaságában a *Pokoltornác* című prózaverskötetben, a szöveg már a lehetségesig sűrített, reménytelen álomszerűségét pedig a valósággá vált vízió (fiatal hercegből – rokkant alkoholista, bolond) zárja minden tragikus hang mellőzésével. A szerző az erdélyi történelem intellektuális feldolgozásán és egy újabb hazavesztés történelmi tapasztalatán is túl van már, gondolatait és indulatait nagy erővel csiszolta redukált formába az idegen kultúrákban leélt idő.

Az értelemtisztító munkát egy tanulmányban Cs. Szabó önként végezte el akkor, amikor az 1940-ben a Franklin Társulat vállalkozásában kiadott „Erdélyi emlékirók Erdélyről” sorozat *Sárkányfogak* című II. kötetének bevezetőjét írta. Ez a negyvenoldalas írás minden történeti precizitása mellett olyan erősen érdekelt a jelenben, hogy néhány kulcsmondatából összeállítható az ún. reformnemzedék programja: „A lomha önismeret minden nemzedéket egy elavult szereppel hiteget. ...Morus Tamást ott is lefejezték volna ...az ország szabadsága ...az egyéni

becsülettől függött. ...a Váradai vitákban a Nyugatról megújuló törzsökös magyar csapatot össze a szekták felé sodródó új magyarral. ...okosabbnak tartották, hogy egyik párton se legyenek”. Végül: „Csodálatos megújulás rejtezik minden nemzetben, amelyet saját fiai emelnek föl a porból” (i. m.–XLV p).

Megrendítő olvasni, hogy a történelmi tárgy és az emlékirók nemes társasága milyen fegyelemre szorította a szerzőt. Ebben az ugyancsak a nagy várakozások évében született írásban alig van néhány korabeli kiszólásként olvasható sor. Kortárs kalauzként a szerző itt úgy kezeli a szöveget, hogy a maradandóság csarnokába lépjen vele.

Ugyanezt a terjedelmes bevezetőt (1940) az *Erdély* című próza- és párvers (1974) epigrammatikusan így foglalja össze: „Kudarccal a tragédiaköltőnek minden emberi élet, de kételkedve tűnődik a komédiáiról, tudja, hogy aki rászolgált, csak azé.” A megoldásban a történelmi, országnyi, generációs probléma válik egzisztenciális kérdéssé, amelynek versbeli motívumát az arany-vas és kard-kehely (közösségi és egyéni) szimbólumpárok hordozzák, immár az egész életmű szövegeivel összeolvashatóan (az erdélyi történelem és történetek, Hann Sebestyén ötvös családi legendája).

A történelemben vetett egyén felelősségének legkimunkáltabb elbeszélői megfogalmazása – az emlékirók bevezetéséhez hasonló terjedelemben megírt – *Kegyenc* című elbeszélés lett, melyet Cs. Szabó következetesen kisregényként szokott megjelölni (első szövege: in. *Irgalom*, 1955).

Az írástudó felelősségének kérdéséhez minden korszakában visszatérő Babits-tanítvány az írás keletkezéstörténetében arra utal, hogy az emlékirókkal felforgatott lelkiismeret háborgása ültette el benne a témát a negyvenes évek legelején. Ez a magyarázat a kisregénnyel együtt 1983-ban jutott el a magyar olvasóhoz a *Közel s távol* című szépprózai kötet jegyzetében.

A véletlen folytán – egy régen elfelejtett levélből – derült ki, hogy a novellatémát a háború éveiben is hordozta vagy nyelvében forgatta a szerző, hiszen a szöveg első (ismeretlen) változata 1948-ban már készen volt, és kiadásra várt a Révai Kiadónál. Első olvasója, Illés Endre 1949. január 31-én keltezett magánlevelében tudatta Cs. Szabóval: „Vonakodva, s nem szívesen közlök veled két hírt: 1./ A »Kegyenc«-et nem jelentethet meg. (2./ Az a vélemény alakult ki, hogy Kosztolányi versfordításai elé nem kell bevezető tanulmány, csupán a kötet végén rövidebb magyarázó írás a válogatás szempontjairól.)”¹

Emlékezve rá, hogy Cs. Szabó László a keltezés idején már kinyilvánította emigrációba vonulását, a közölt visszautasításban semmi meglepő nincs. Így még erősebb a csábítás, hogy meggyőződjünk legalább a szöveg ártatlanságáról. Mi lehet a krónikás Szamosközy Istvánról és Jósika Istvánról mintázott mű regényötlete? És kiderül, hogy a novella verziója szerint gályarabságra ítélt (túlélő) főhőst egy irodalmi törvényszék felmentheti, de ez a szöveg nem ártatlan (ezúttal másképpen érve): rafinált írói üzenet van kódolva néhány sorában.

A végül kinyomtatott változat Utóiratában így áll:

„Megértem a szerencsétlen tanácsurak szörnyű halálát. Kit a börtönben fojtottak meg, kit vérpadra húztak. Jósikán kívül egy másik nagyúr keze is benne volt a vérontásban, Bocskai Istváné. Jóságaikon megosztottak, volt pénz a török háborúra, Zsigmond egy ideig játszhatta Hunyadi Jánost. Megértem a fényes hadjáratot a török ellen s aztán a török rettenetes bosszúját, Erdélyt három hóhér kezén. Megértem Jósika István gonosz halálát. Megértem Zsigmond bujdosását országról országra. Futott, mint Káin a sok ártatlanul kiontott vér elől. Megértem a Báthoriak, minden Báthori pusztulását. Néha évekig nem jött diák Erdélyből, aki jött nagysokára, ellátott szomorúsággal.

Azt mondják, két éve bölcs és tapasztalt férfi kormányoz Erdélyben. A török becsüli, s a császár tart tőle. Összebékítette a népeket, fosztogató nagyurak helyett tanítóokra bízta az országot. Már Velencéből is kért könyveket. Jönnek a diákok, jó hírrel a szemükben. Hogy kitisztul egy nép tekintete, ha jól megy a munka! De bemegyek a kedvükért Padovába, mutogatom nekik, hol voltam diák, meghívnak egy pohár borra, s én mesélek Tintorettről, akit a két szememmel láttam.

Meghalhatok.”

Nem tudható, azonos-e az *Irgalom* és a *Közel s távol* egybevágó szövege a legelső változatával. Ha igen, ha nem, Cs. Szabó-i írásművészetnek talán legfontosabb – nem avuló – alkotóelemét nevezhetjük meg a nyelv olyan fokú kiaknázásában, mint ami e kiemelés első bekezdésében látszik, már az életmű derekán.

Nem kell kizárólag konkrét történelmi vagy politikai példázatként olvasnunk a részletet, akár-kinek szóljon is az üzenet, mert a szöveg(rész) önállóul. A megértem szónál kétféle nyitott szemantikai mezőben a történelem eleve jelenik meg: három futamodásra be lehet száguldani Erdély

¹ A kiadói levélpapíron írt eredeti magántulajdonban van.

legalább egy évszázadát. Azon túl futtatva az elmét be lehet látni: az egyénnek, a kultúra emberének egyetlen lehetséges magatartása – a saját becsület megőrzése után – mások megértése. Előkerül élet és mű kulcskérdése, a továbbélés. Az időjáték pedig, az esszéírás egyik nagy titka, itt egyetlen ige két létezmódját egyidejűségbe sűrítve az egyéni létezés, élet és sors, megélt és reflektált élet más-más dinamikájú folyamatait is kifejezi. A kisregény nem hibátlan mű, de ez a zárás, ez a nyelv már nem lehet eszenciálisabb.

A Magyar Írók Könyvesháza (London), egy rendszeres magyar könyvkiadásra készülő vállalkozás 1952-ben hét író reprezentatív könyvajánlásával, közöttük Cs. Szabó *Kegyenc* (!) című elbeszélés-kötetének beharangozásával szeretett volna előfizetőket szerezni a diaszpórában. A tervezett könyv fülszövege szerint „A kegyenc (Cs. Sz. L.) írói fejlődésének nagy állomása. Benne nemcsak a gazdag fantáziájú elbeszélő, hanem a színpompájában kimeríthetetlen magyar nyelv egyik legnagyobb mesetere mutatkozik be.”²

II. „Láthatatlan irodalom”?

„Jölesik, hogy a Nyugattal és Magyar Csillaggal kapcsolatos kiállításon engem is fel akar támasztani az árnyékvilágból” – írta Londonból Cs. Szabó László 1970 novemberében.

„[...] Fényképem azokból az évekből nincsen [...] fényképezőgépnem 1948 óta nem álltam, [...] úgy rémlik, valamelyik Nyugat-kiadványban (novella-antológiában?) megtalálható a fiatal író arcképe [...] lap árnyékában töltött, ma már mitikus idővel (kapcsolatban) [...] Mondhatom, jól bántak velem s mondhatom nem lustálkodtam. Amellett a Nyugat adta ki néhány könyvemet: Hét nap Párizsban (csak füzet, nem könyv), Magyar néző, Fegyveres Európa, Erdélyben. A kiállításon mégiscsak a könyvek lennének legjobb képviselőim [...] októberben küldtem Gyurkának (Rónay György) Münchenből (egy könyvet): Római muzsika. [...] Erősen tartok rá, hogy ezt, éppen ezt a könyvet lássák mindketten. Azt hiszem, otthon ilyet még nem tudtam írni”.

A Rónay György hagyatékában található (*Vállomás a Nyugatról Rónay Lászlónak* – P. I. M.) levélrészlet könnyed soraival egy csapásra előhívható Cs. Szabó László hiányzó képe egy reprezentatív irodalomtörténeti tablón, és sejlik belőle az is, amit művek vagy az itt-hon és ott-hon súlyarányáról érdemes tudni – gondolhatná az ember.

Aztán rájön, hogy éppen a felsorolt *Nyugat*-kiadásokkal nem lehet igaz képet kapni Cs. Szabó két háború közötti írásművészetéről (hol vannak pl. az *Apollóban* megjelent esszék és az esszékötetek, mi lesz a *Válasz* köreivel és a rádióval), ráadásul nincs mihez viszonyítani a *Római muzsikát*, a „láthatatlan irodalom” egyik kiemelt esszékötetét.

Egészen pontosan rögzíthető viszont, milyen reflexiói vannak Cs. Szabó Lászlónak a *Nyugatra*, a leírt szóra, az olvasóra és saját életművének a korszakaira vonatkozóan (mitikus idő, a könyvek [...] legjobb képviselőim, éppen ezt a könyvet lássák, otthon ilyet még nem tudtam írni).

Nézzük hát a könyveket, amelyekről Cs. Szabó szívesen mondogatta, hogy akkor is spiritusz van bennük, ha nem olvassák, elég, ha becsülettel megírták őket. Londonból, az emigrációból végül 1980-ban talált haza az első Cs. Szabó-írás, körülbelül tízéves fontolgatás, hivatali és politikai kötéltűzés után (*Dickens napló*, Nagyvilág). A Képzőművészeti Főiskolán ugyanabban az évben tartott nagy sikerű szabadelőadásának könyvváltozata később szintén megjelent: *Görögökről* (Európa, 1986).

Kiadták az *Alkalm* című esszéválogatást (Gondolat, 1982), a *Közel s távol* című elbeszélés-gyűjteményt (Magvető, 1983), megjelent az *Örök* (Magvető, 1985) és a *Shakespeare* (Gondolat, 1987) esszékötet (előbbi még a tudatosan életműépítő szerző akarata szerint).

Olvasásra felkínált válogatott köteteivel Cs. Szabó László még életében a hazai irodalmi nyilvánosság elé /szavazásra/ bocsátotta az életműnek azt a részét, amelyiknek kinti recepciója nagyrészt ismeretlen volt, Magyarországon pedig még nem (vagy alig) történehet meg. Javarást hozzáférhetőkké váltak a hazai kritika számára az emigrációban töltött életidő legjobb alkotásai: ezeket így, egyberendezve a legderekabb nyugati magyar olvasó is csak álmodhatta volna, hiszen húsz év nyugati magyar folyóiratainak és kiadványainak a terméséből valók (főleg: *Új Látóhatár*, *Irodalmi Újság*, *Magyar Műhely*, *EPMSZE*).³

² A fényképekkel ellátott jó minőségű leporelló alakú kiadvány e fejezet megírása után került elő. Toborzói és hét ajánló szövege külön tanulmányozást érdemelne; a szerzők: Márai, Zilahy, Földes Jolán, Tábori Pál, Cs.Szabó, Szabó Zoltán, Mikes György, az első tervezett könyv a *Béke Ithakában*.

A felgyorsulóban levő évtizedben azonban nem jutott elegendő idő/figyelem Cs. Szabó László recepciójára a korabeli keretek között sem. Ezt a vélekedést inkább igazolják, mint cáfolják a hazai folytonossághoz visszakapcsoló kiváló tanulmányok.⁴

Megszaporodott ugyan az élet- és pályarajzok száma, főként Cs. Szabó hazalátogatását előkészítve már korábban megjelentek fontos portrébeszélgetések. Budapesten bekövetkezett halála, sárospataki temetése idején (nekrológok, emlékezések) korai kísérletek történtek (visszacsatolásként) az irodalomtörténeti helykijelölésre. A befogadói fogékonyságot azonban kissé túltrajzolta a népi és a demokratikus ellenzék készülődésének társadalmi légköre és a Cs. Szabó-hagyaték Magyarországra kerülése felett érzett öröm (levelek – PIM, könyvtár-Sárospatak).

Az olvasót eligazító szisztematikus egybeolvasás azonban elmaradt.

A hiányos kiadási sorok megbolygatták az életmű szerveződési rendjét, és nem álltak rendelkezésre a régi szövegek, hogy az esszé műfaj folyamatosságát, alakulástörténetét a „cezúra” után felnőtt olvasói korosztályokból legalább a tanárok, egy-két évfjárt bölcsészei, más értelmiségiek önállóan rekonstruálhassák.⁵

Az élő irodalom azt a feltételezett olvasót hagyta magára, aki nem tartozott Cs. Szabó László – még magyarországi korszakának műveivel megnyert – értelmiségi „szektájába”, ám az író – Csokonaitól örökölt reménységgel – számított egy jól sikerült előadás utáni diákos megjegyzésére („de jó fej ez a marha”), s végül „hálás hantján” az árvácskáira. (*Téli virágének* utolsó sorai, *A tág haza* 177.)

A „hatástörténeti szituációról” sokat elmond, ha fellapozzuk Tüskés Tibornak 1983-ban kiadott *Illyés Gyula* című kismonográfiáját a 368. oldalon, és megtaláljuk a visszailllesztés irodalomtörténeti magán-gesztusát: a budai lakásban Illyésnél otthonos körben Cs. Szabó mellett Csoóri Sándor és Juhász Ferenc, miközben róla a könyvből egyetlen eligazító szó sincs, de arról sem, hányszor s miért ült vendégként Illyés Gyula Cs. Szabó oldalán Londonban, Bécsben vagy Párizsban a megelőző két évtizedben.

Távol áll tőlünk, hogy a visszaiktatás nem könnyen érvényesíthető szándékait visszamenőleg bíráljuk: lényege szerint volt felemás a helyzet. Gondoljunk bele: egy nyugatos kiállítás, ami (leg-
alább) archívumban megmutatta az élt, vagy az élő író fényképe végre, ami viszont zavarba hozta a fiatalabb olvasót egy láthatóan koros úr ilyenfajta irodalmi legitimációjával. Mintha csak úgy vissza-beülne a társaságba, és illene tudni magából a képből, ki ő.

III. „nagy narratívák kis mozgásterében”

1966-ban a párizsi *Magyar Műhely*⁶ egyik nemzedéki elkülönülést megerősítő kritikai írásában Márton László (Márton László *A vétkes szülőváros* MM 1966. szept. 15.) a magyar emigráció legjelentősebb alkotójának nevezte londoni mentorát, Cs. Szabó Lászlót. Ezzel a kijelentéssel nemcsak a „fiúi” elismerve-elszakadást intonálta, hanem felhívta a figyelmet a Cs. Szabó-i létehely fel nem oldható paradoxonára is: az író magának vallhatja az emigrációt úgy is, ha nem törődik azzal, ki milyen mértékben és meddig vállalja őt magát az emigrációból. Cs. Szabó ezt a magatartást választotta – Márton ebben látja meg valamennyiük írói emigrációjának problematikusságát.

³ Ugyanebben az évtizedben újranyomták a már emlegetett esszéregényt (*Római muzsika*, Magvető 1988) és a *Hűlő árnyékban* című életrajzi kötetet (Gondolat, 1991), a Szépirodalmi Kiadó újra megjelentette *A kigyót*, az 1941-es novellaválogatást (1986) és az 1942-es *Három költő* (Byron–Shelley–Keats) című antológiát (1990). Később egy új vállalkozás keretében (Könyves Kálmán Kiadó) egységes zsebkönyv formátumban megjelent a *Hunok Nyugaton* című esszékötet (1994), mely 1967-ben kiadott újrarendelése egy 1946–47-es nyugat-európai körútnak; majd feltűnt *A tág haza* (1995) című kis alakú verseskötet, ami két erősen elütő Cs. Szabó-verseskötetből van egybekötve (*Félszáz ének*, München 1959 és *Pokoltornác*, London, 1974). Az *Erdélyben* című művelődéstörténeti „vallomás-esszé” a Magvető Kiadó vállalta 1993-ban, ezt Cs. Szabó rádiós élményanyagából a bevezetőben említett *Nyugat*-kiadás emelte kötetbe először 1940-ben.

⁴ Pl. Poszler György *Illúzió és értelem* című Világosság 1982/3–4.; Vajda Miklós Cs. Szabó László három élete című munkája, Újhold 1987/1. Kiinduláshoz: Béládi Miklós, Pomogáts Béla és Rónay László *A magyar irodalom története 1945–1975-ig* terjedő korszakáról készített IV. kötet *A határon túli irodalom* 1982.

⁵ Az életmű a nagy narratívák kijelölte keretek között nehezen volt összeilleszthető, mert mellékesen sok még nem újraértékelt „ellentmondást” kellett volna feloldani lépésenként: egyszerűen túl nagy teher volt a gyorsuló évtizedben az irodalomnak még ez az életmű is.

E kevéssé ismert, rövid tanulmány arra figyelmeztet, hogy a hatvanas évek közepétől érdemes jobban odafigyelni az emigráció magyar irodalmának öntörvényű folyamataira.

Márton azt állapította meg, hogy Cs. Szabó „inkább modorában, verbális megnyilvánulásaiban, mint tartalmában emigráns”, és a hazavesztést mérlegelve már ekkor úgy értékelte: Cs. Szabó „egy fél életműhöz hozzá tett – több mint egy felet...” – ezért az egésznek a magyar irodalomban volna a helye.⁷

Cs. Szabó emigrációs életművét valóban lehet úgy is olvasni, mintha egyszerűen egy külföldön élő és alkotó magyar íróat olvasnánk. Nem érte kultúrshock, nosztalgiaja nem jelenik meg emigráns módon, polemizáló szavai elszálltak az éterben, vagy szétszórva találhatók a nyugati lapokban, legfeljebb árulkodó utalásokat találhatunk szövegeiben.

Márton következtetése is olvasható tisztán kritikai értékelésként: nem kelt gyanút a „trójai falóként” Magyarországra bejuttatott párizsi *MM* tevékenysége, nem számít az ún. „dialogus” gondolata „vízválasztónak”, mint az emigrációban 1964 után.

Feltehetően eredetileg sem politikai megfontolásról lehetett szó. Az Oxfordban végzett, inkább baloldali fiatal szerző, aki a legtöbb 56-os diák menekülthöz hasonlóan sokáig „tanulmányútnak” tekintette kinti életét, az emigráns lét okainak felszámolása után a maga részéről teljességgel összeilleszthetőnek látta a Cs. Szabó-i életművet, sőt jelezte az írói pálya emelkedését is. „Annyi bizonyos: ha az emigráció legjelentősebb alkotójának könyvei hazatalálnak, kiderül, Cs. Szabó László sem az emigrációé. Akár követi őket személyesen alkotójuk, akár nem, a száműzetés végét ez jelentheti.”

A tanulmány magját egy szemléletbeli kérdéseket érintő kritika képezi: Cs. Szabó *Aranytól napjainkig* című versantológiája és annak félszáz oldalas bevezetője (1952), a Gara László kiadásában megjelent francia nyelvű antológia elé írt előszója és az ebből kibővítve átirat *A magyar vers és századai* című tanulmánya alapján (in. *Ország és irodalom*, Brüsszel, 1963).

Márton László (a szerzőhöz közel álló hajdani oxfordi diák, aki Párizsba települt, majd az irodalomból is kiszakadt) az elemzésben visszamenőleg bírálta Cs. Szabó versválogatói ízlését (kánon érvényesítő szándékról nem lehet beszélni e helyzetben), amely a (több okból elutasított) „horváthbélákat” tolta előtérbe az igazi költészet és a modernség képviselői elé.⁸ Bírálatait kiterjesztette az 1961-ben francia nyelvű előszónak készült, és végül az *Ország és irodalom* című kötetben megjelent tanulmányra⁹, és szakszerű érveléssel számolt le azzal a regényesítő szemlélettel, amelyet ő – alapos gyanúval – a romantika megőrzött maradványának tartott a tekintélyes esszéíró gondolkodásában.

A nemzedéki érvényességű Márton-kritika a terebélyesedő nyugati magyar irodalom¹⁰ hatvanas évekbeli átrendeződését mutatja. Erre nem a tanulmány elemző és kritikus hangvétele utal. A vitaképes tudás és az újszerű hang – még ha csípős is – tetszett Cs. Szabó Lászlónak, mert magáról a tárgyáról, az irodalomról beszélt. Különböző is, 1960-ban még ő hívta ki a fiatalokat az *Irodalmi Újság* romantika-vitájában, hogy még egyszer kibeszélhesse egyik nagy korélményét egy európai összkiallítás kapcsán. (1943 óta mind többen foglalkozott e korstílussal, különösen a festészetével, és tanári megelégedéssel nyugtázta minden partnerének – András Sándor, Karátson Endre, Urbán György – nyugati egyetemeken megizmosodott és az övétől eltérő tudását.)

⁶ 1962-ben a párizsi fiatalok (Nagy Pál, Márton László, Parancs János, Harczy József, Papp Tibor és a bécsi Bujdosó Alpár) kiváltak az *Új Látóhatár* szerzői közül, és megalapították saját folyóiratukat, a párizsi *Magyar Műhelyt*. A hatvanas évek elején nyomda- és nyomdászválság uralta az európai magyar emigráció irodalmát, és kevesen látták, hogy e reformáció korára emlékeztető ténynek esztétikai kifutása lesz. A *Magyar Műhely* címe Németh László-i, de távol áll a népiesektől, társadalmi elkötelezettség nélkül szolgálja az irodalmat, annak is a kísérletező válfaját, amely leginkább az egyéni lét egzisztenciális problematikáját feszegeti.

⁷ Természetesen a nyugati (emigráns) és hazai számbavétel legelső alapfeltétele az lett volna, hogy mindkét oldalon kellő számban legyenek, akik magától értetődőnek tartják: létezik egyetemes magyar irodalom, mint Cs. Szabó László gondolta, vagy ahogyan Szabó Zoltán fogalmazott, van „irodalmi nemzet”.

⁸ Ezt ismételtlen megkapta Cs. Szabó Vitéz Györgytől egy évtizeddel később.

⁹ *A magyar vers századai* / bev. Gara László antológiájához, 1961; *A magyar költészet századai* ÚL 1962, ill. in. *Ország és irodalom* Nagy I. Int. Brüsszel 1963

¹⁰ A kifejezés a hetvenes évektől általánosan elfogadott, Kibédi Varga Áron javaslatára (1974).

Márton Lászlónak az irodalomtörténeti értékelésből kibontott kritikája már a költészeti hagyomány újraértelmezését szorgalmazta. A szerző a *Magyar Műhely* és az avantgárd vonzáskörébe tartozók nevében szívesen látott volna egy kevésbé nemzeti szempontú, jóval nyitottabb, és nem átfogó, konstruált szemléletnek alávetett irodalomtörténetet, nem szolgálattevő irodalomtörténeti felfogásban.

Cs. Szabó és a tekintélyéből adódó „arbiteri tiszte” szempontjából az írásnak irodalomtörténeti jelentősége volt. Márton elmondta ugyanis határozott kifogásait a jobb híján és más vállalkozók helyett irodalomtörténeti szerepbe szorult esszéíróról, aki egyébként a francia olvasó elvárásaihoz az eredeti változatban jól igazodott, kitűnően európai keretekbe helyezte a magyar költészetet. De becsülettel mérlegelte azt az elmozdulást is, amely Cs. Szabó gondolkodásában-ízlésében tíz év alatt lezajlott, és a letisztult utolsó változatban magyar közönség elé került (ÚL 1962. márc.–ápr.): „Egyéni elfogultságtól távol, az elmúlt évtized osztott és szenvedett sértéseitől mentesen helyreállnak korunk költészetének arányai *A magyar költészet századai* című esszében”. A kritika idején – a kibontakozó nemzedékek szerkesztésében is megerősödött nyugati magyar irodalom szempontjából – már ez az elmozdulás (és annak felfedezése) lehet hallatlanul fontos és értékes mozzanat.

Summázva: Cs. Szabó hasznos terepmunkát vállalt a nyugati magyar költészet számára, hiszen előbb az (eleve külső szándékoknak és kényszereknek megfeleltetett) Anonymus-antológia (*Aranytól napjainkig*, 1953) konzervatív és keresztény-nemzeti irodalmi verskészletével segítette az emigráns magyarok szélesebb táborát egy új léthelyzetben. Majd a Gara-kötet 1963-as előszóváltozatával az ötvenes évek hivatalos hazai költészetének szempontjait feledtetve közvetítette és át is rendezte a magyar líra értékviszonyait: visszatelepítve egyik oldalán az *Újhold* költészetét és bevezetve a másikon pl. Juhász Ferenc és Nagy László líráját.

Az esszé tanulmány utalásrendszere és problémaválasztása jelzi, hogy Cs. Szabó 63-ban már követett bizonyos költői paradigmaváltást (Yeats, Rilke, Camus), noha a romantizáló – regényesítő vonásokat Márton könnyen kimazsolázhatta felfogásából. Egyrészt Cs. Szabó nem tudott lemondani az esszéírói stílusjátékáról: az Illyés-portréban a magyar költészet belső útját foglalta jelentéshalmozó képletekbe: „a romantikus költő palástja egyre inkább Nessus-ing Illyésen”, mert „a kijelentő forradalmárt felváltotta a kérdező költő”; Kassák Lajos külön útjának érzékeltetésére a látványt hitelesítette: „úgy széthányta lapjaiban a tipográfiát, mint elvtársai a rendőrhoam előtt az utcaköveket”, Juhászt meg Nagyot pedig a „pestises kor túlélői”-nek festette.¹¹ Másrészt valóban maradt szemléletében a korábban is regényesítő felfogásából: pl. hogy kis népek mindig szorosabban kapcsolódik a története a költészetével.

Ez utóbbi kérdéshez Márton irodalompolitikai ízü értelmezése miatt később érdemesnek látszik visszatérni.

Fontos fordulat tehát, hogy Cs. Szabó ebben a változatban rögzítve a nézőpontját, reményt látott arra, hogy az irodalomból eltűnik a nem természetéből fakadó kettéhasadtság, és megszűnnek az alacsonyabb rendű társadalmi kényszertársulások. Lényegében elhárul az európai vagy a világirodalomban való részvétel elemi akadályai. A hatvanas évek második felében a magyar költők londoni látogatásai, különösen Pilinszky János sikeres recepciója mintha szintén ezt igazolta volna.

Másrészt Cs. Szabó tudomásul vette, hogy a nyugati magyar irodalom következő nemzedékének egy belső magja bejelentette igényét a váltásra: nagykorú lett a „középnemzedék” – ahogyan saját korosztályának és személyének az irodalmi legitimitációjából kiindulva kezdetben elnevezte az 56-osokat.

„[...] A Műhely eleven lap, de sok rossz írást s köztük sok rossz verset közöl. Homályosat és kevésbé homályosat. De hát a Nyugat fénykorában (1908–1914) húsz vers közül tizenöt csapnivaló volt. Tíz már megjelenéskor, ötöt hozzávágott az idő (...) azért nagyon drukkolok, hogy csinálják a lapot s szurkolok, hogy győzzék erővel, kedvvel, egészséggel s pénzzel. Amerikai pénzzel, ami ezúttal jó helyre megy. [...]” 26. 1. 1967. levélrészlet Amerikába.

Mindenesetre, amikor 1968-ban a cambridge-i Gömöri György megkérte rá, már nem vállalta az *Új égtájak* című antológia „felvezetését”. Figyelmes és nyitott versolvasó maradt azonban, és ennek bizonyítéka, hogy a *Nyugati magyar költők* antológiájának szerkesztésére ő javasolta a *Magyar Műhely*-ből kivált neoavantgárd *Arkánium* körébe tartozó Kemenes Géfin Lászlót. Ez – újabb tíz év alatt – jókora lépésnek számított, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Cs. Szabót mint lelkes kortanút már a Szabó Lőrinc-i és József Attila-i lírafordulatról is lehetett faggatni. Kereshetünk viszonyítási pontokat Cs. Szabó korosztályának Magyarországon maradt képviselőinél: Németh László megnyilatkozásaiban ugyanezen időben (Híd, 1965. január) a kísérletezéstől távol maradó magyar költészet mellett voksolt.

¹¹ *Ország és irodalom* 59. o.

A helyzet további érdekességéhez tartozik, hogy Cs. Szabó ekkor már belülről is nézte a költészetet. Az alkotómunkától megfosztott író J. Donne, Yeats, R. Graves és Ungaretti csillagai alatt versírásba menekült az ötvenes évek kétségbeesése elől. A *Látóhatár Ötödfélszáz ének és egy játék* címen kiadott válogatását (München, 1959. 125 p.) az olaszországi korszak élményei és a fiatalkori európai esszék túlszorduló líraisága táplálta. Későbbi, 1974-ben *Pokoltornác* címen kötetbe foglalt prózaverseit – mélylélektani vallomásait – a fenti tanulmány után kezdte írni és közölni, nehezen feldolgozható személyes veszteségek hatására. Cs. Szabó ebben már átvette és felszabadultan gyakorolta a kassáki tételt: a költészetben önmagunkhoz kell közelebb jutni.

További adalékkal szolgálhat a több műfajú „öreg költő” világához, egyáltalán a líra kései artikulálódásának magyarázatához, ahogyan Cs. Szabó a (szinte az édenét vesztett emberre zúduló gyötrelmekhez mérhető) szenvedélyekről szól magánleveleiben. A következő részlet címzettje a Mahopacban élő Horváth Elemér, a levél baráti hangja elárulja, hogy az ő költészetében kereshető talán a korosztály modernségének Cs. Szabó számára ideális képlete:

„[...] Vers az, amit nem lehet lefordítani, mondta Robert Frost. Van benne igazság. De a teljes igazság szövvényesebb és megfoghatatlanabb. Vers az, aminek első olvastára remegni kezd a gyomruk és könnybe borul a szemünk. Aztán elkezded elemezni, szétbontod, anatómiailag megvizsgálod, mondhatnám: kivégzed. S a vizsgálat után, amikor ismét épen ragyog, megint könnyekre fakaszt s most már arra kényszerít (penitencia?) hogy egymás után többször hangosan olvasd el. Ez az igazi vers, ilyet írsz Te, szinte mindig [...] még fontosabb, hogy ne taszítsd el magadtól a FŰRIÁKAT, akárhogy rémítenek. S ne védekezz ellenük [...]” 1978. dec. 11. levél Horváth Elemérhez.

Az érzelmeket felszabadító Cs. Szabó-i lírának egyelőre értéketlen a recepciója. Mivel szerzőjük kedves öszikéi voltak, becsesnek tartotta őket, így senki sem fogott hozzá, hogy módszeresen vagy egyáltalán – az udvariasságon túl – foglalkozzon velük.

A nyugati magyar irodalom a hazai hagyományos képhez igazodva és emigráns helyzetéből eredően is eleve líracentrikusnak látszott, ez a tény valamennyire közrejátszott Cs. Szabó versírói jelentkezésében is. Mégsem érdemes kiindulásnak venni, mert csak a kiadott művek tengerének kritikai feldolgozása után erősíthetnénk meg.

Az *Új Látóhatár* 1966-os novellapályázatán nyertesnek minősített írást (amelyhez a nyugati magyar irodalom dinamizmusát biztosító korosztály nagykorúsodásának a legerőteljesebb fordulata kapcsolódik) pl. egy inkább költőként számon tartott szerző, András Sándor adta be.

A nyugati irodalomnak erről az eseményről azért is érdemes beszélni, mert (bár jókora késéssel) bizonyos magyarországi kritikai recepció is követte (Szokolczay Lajos, 1989). András Sándor *Hazatérés* című, 1966-ban Berkeley-ben írt novellájáról van szó, amely első díjat nyert (Vásárhelyi Vera és Ferdinandy György előtt) az *Új Látóhatár* pályázatán. A díjnyertes írás megjelenésével (ÚL 1967. november–december) elég sok vizet kavart, nem annyira a lap, mint az egész emigráció berkeiben. A vízbe a követ Kovács Imre dobta be *Werther újabb keservei* című írásával (ÚL 68/3 Disputa), amikor nemcsak az írást és a szerzőt, hanem a bírálóbizottságot is célba vette. Már a pályázati kiírással is elégedetlen volt, botfűlőnek tartotta az „illusztris” bírálótestületet (Albert Pál, Juhász Vilmos, Kibédi Varga Áron, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán), hamisnak a novella Amerika-képét. Egy „eltévedt, beteg ember botorkálását” látta a hősietlen központi figurában (aki ráadásul a történet szerint öngyilkos lesz), ez őt viszolygással, sőt indulattal töltötte el. Egyszerűen számon kért néhány – az ő elkötelezett irodalomfelfogásába tartozó – alapvető – a szerkesztőtől a bírálón át a szerzőig – mindenkin. Elgondolkoztató, hogy a novellát az egy időben született András Sándor-versek közé állítva ma inkább az ellenkező olvasat kínálkozik: egy válságperiódus végéről.

A pályázat körül kialakult vitának (1967–69) a szereplői között Cs. Szabó László helye pontosan ott volt, ahová egész irodalmi pályáján törekedett: között, de fölött. Zárásként – a nemzedékben függetlennek számító – Kibédi Varga Áron értelmezte nyugodt hangú magyarázatával esztétikai válaszcikkben a politikusi kritika botfűlőségét – véleményem szerint és az említett magyarországi kritikával ellentétben –, ezzel egyszer s mindenkorra kiiktatva a kérdés népi-urbánus értelmezhetőségét.

A vita Cs. Szabóra vonatkozóan talán az 1966-os Márton László-kritikával korábban felületesen érintett „vápontnak” (visszahátrálás a népi mozgalom elavult illúzióiba) az utalását is mélyebb összefüggéseibe helyezi.

A teljesebb megértéshez, Cs. Szabó irodalmi múltához kapcsolódó reflexióinak és az újraírt irodalmi tablók elmozdulásainak a követéséhez viszont legalább a koalíciós időkgig kellene visszamenni. Pontosabban: ezt az időszakot nem átugorva lehetne összekötni végre a szálakat az írói munkásság kutatásában, mert ez a sáv eszmetörténetileg is mindig két tűz közé került. Cs. Szabó írói világlá-

tásának lényeges váltásait, átrendeződéseit és a két háború közötti szakasz újragondolását lehetne közelebbről, ekkori mozzanataiban vizsgálni, mert ezen a nyugtalan, de még reménykedő korszakon szűrte át az életmű alaptémáit, problémagócait, tehát nem szelhető le az írói pálya két háború közé eső periódusával együtt hiányérzet nélkül.

A hatvanas évektől Londonba látogatók névsorának és a Cs. Szabó-könyvtár dedikációs jegyzékének reprezentatív hányadát lehetne azonosítani e korszak összetartozó irodalmi vonzasköreiben, mint pl. a *Válasz és az Újhold*. A „politika ellen politizálók, jól szervezett magányosok, szabadságukat a demokratikus elnyomás ellenére is megőrző ellenállók” hatásának a nyomát talán még az emigrációba/ra átvitt írói magatartásban is lehet keresni.

A Mérleg/ek nyelve

Egy olyan életműnek, amelyik annyira bele volt ágyazva korába, mint a Cs. Szabóé, akkor is szüksége lett volna átmeneti szakaszra, ha szerzője nem szorul emigrációba, de a *Túlso part* cím, amit aktuális okokból 1946-os esszéjének adott, az egész pályát tekintve is hordoz érvényességet.

Cs. Szabó László a háború után azokkal vitte tovább (alakította-képezte vagy vitatta és féltette) a magyar irodalmat, akik erre a korszakra komoly tanulságokkal készültek, és egészen újfajta csoportokba rendeződtek az egészen más történelmi szituációban: barátokból ellenségek lettek, ellenfelekből meg vitapartnerekből barátok. Így került mindinkább azonos oldalra a népiek irodalmi szereplőivel: valamennyire sorsközösségbe Németh Lászlóval, újfajta szerepiegészítésbe Illyés Gyulával, közös műhelybe Szabó Zoltánnal. Előbbiekről érdemes lenne, utóbbiról elkerülhetetlen lesz beszélni még ennek a vázlatos dolgozatnak a keretei között is. De nem mellékes az sem, hogy Cs. Szabó ennek az elég vegyes korszaknak a (háborús gyermekkoruk miatt is) koraérett szemtanúival, a kelet-európai emigrációk első posztkommunista nemzedékének a derékhadával társközösségben formálta a nyugati magyar irodalmat 1956 után.

Ugyancsak pontosan figyelemmel kell kísérni, ahogyan az emigrációban a további elkülönülések és szétválások alakultak a népi irodalomhoz kötődők laza csoportjában, hogy – vegyük a legfontosabbat – ne mosódjon össze az, ami az egész nyugati magyar irodalomra tartozik azzal, ami jórészt csak egy részére. Példánkban az *Új Látóhatár*ra – az egyébként színvonalas és sokszínűsége törekvő középutas és tágabb értelemben népinek tekinthető folyóiratra. Az emigráció közösségképző erejéhez ugyanis természetéből adódóan hozzátartozott a megbízható és folyamatos közép felé törekvés, az irodalmi életnek viszont jót tesznek a frissítő mozgások. A népi irodalom sem mozgalmként maradt érvényes erő a nyugati magyar irodalomban, hanem éppen a hazában a történelmi körülmények által megakasztott folyamatok újragondolásának szellemi és főleg erkölcsi öröksége miatt. Éppen azért, amiért Márton László a racionalizmus fegyveréhez egyébként hű Cs. Szabót régi önmagához képest figyelmeztetésben részesítette. (A mi kérdéseink: – Cs. Szabó etikos esszéíró volt korábban is, csakhogy Babits ethosza megy-e tovább Illyés népi vonalában? Vagy: kinek az ethosza kinek a vonalában? Illetve később: vonalában?)

A fentebb leírt irodalmi affaire-helyzethez: a besorolás szerint urbánus Cs. Szabó és a népi Szabó Zoltán nemcsak hogy egyetértésben szavazott András Sándor novellájára, hanem kettejük közül Szabó Zoltán volt, aki András még „meredekebb” következő darabja után is várta a szépírói folytatást, miközben a fiatalok Kovács Imrével hadakoztak, Borbándi Gyula pedig az *Új Látóhatár* nevében simította az ellentéteket.

Mivel a nyugati magyar irodalomban – a magyar irodalom extraterritoriális területein (Czigány Lóránt) – belülről átgondolva és kizárólag értelmiségi folyamatként rendeződhetett át a hazához való viszony, új jelentéseket kaphatott a nemzet- és irodalomfogalom, az írói szerep és függetlenség kérdése is. Politika és irodalom teljes szétválásátása volt a fennmaradás garanciája abban az irodalmi nemzetben, amelyről mind a két londoni Szabó azt gondolta, hogy abba azzal tartozik valaki, amit ír.

Cs. Szabó László kritikusai és (magyar) irodalomtörténeti szerepvállalásáról legelőször egy régi (nyugatos idők óta érvényes) megállapítás juthat valakinek eszébe, hogy ti már fiatal íróként sem a tisztán irodalmi esszéváltozat volt a reszortja a nemzedékben. Végiglapozva az életművet az látszik, hogy a testvérharc, a meg hasonlítás, a szétszóródás vagy felmorzsolódás riadalma szólítja elő Cs. Szabót ilyen feladatokra, mint a prédikátorok korának alakjait a szolgálatra. Magyarországon kiadott utolsó esszéje pl. a *Vigilia* 1948. évi augusztusi számában megjelent, *A nagy emberöltő – Fejezetek egy magyar irodalomtörténetből* címen – korai vonzalmát követve a magyar reformkort tekintette át.

A fentihez hasonló, bár erősebben „irodalompolitikai” szerepre Cs. Szabó akkor szánta el magát, amikor a népi-urbánus viták elszaporodtak és fenyegetően elmérgesedtek, a Babits halála körüli

időben. Akkor úgy látszott, saját ékben állásával, helyzetének feltételezett energiáival kimozdíthatja válságából a közös ügyet: egy kis nép irodalmát.

A *Mérleg* I. című esszéiben azt a Németh László-i könyvet (*Kisebbségben*) vizsgálta felül, amely a népi revíziót kiterjesztette az utolsó két évszázad irodalmára. Vitázva, perelve válaszolt Németh László (*Fantomok* ellen címmel), ezért kritikusanak egyhamar újra hitelesítenie kellett mérlegét. A *Mérleg* II.-ben már az osztatlan magyarságra keresett irodalmi példákat, és keresett/talált is egy megoldást rá az akkori jelenben: Illyés Gyula személyében. Jellegzetes romantizáló, jobb szóval mondva regényesítő módszere ekkor sem beszédmódjával, sem szemléletével nem volt korától idegen: sőt az első írásban az éles irodalompolitikai viszonyok leírása szinte megkívánta a metaforikus nyelvezetet. Az érvelés azonban szándékosan mozgatott gondolati konstrukciókat (mellékesen azért is, hogy Cs. Szabó korszakonként követhesse, miként adta át a líra a maga gondolati örökségét [az esszé] a számadás műfajának).

A második *Mérleg* (II.) részben tabló volt, jól sikerült képekkel, bevezetőjébe építve egy – eredetileg az *Élő magyar irodalom* sorozatba készült – játékos múltkeresést.¹² Akkor a feladatok és műfajok között cikázó Cs. Szabóról még valóban nehezen lehetett tudni, hogy minden irodalomtörténeti sétájára maga az irodalom és a mű vezette-e vagy a sziporkázó közvetítői vagy kultúra-kalauzoló szerepkör.

Cs. Szabó a kortárs költészetben Szabó Lőrincet tartotta mestersége zsonglőrnének, József Attilát a legnagyobb istenadta költőnek. Az, hogy korai írásaiban folyton reflektált Máraira, mint akire érdemes figyelni, kettejük mélyebben és a személyesen túl kereshető rokonságát sejteti: egyaránt a (felvidéki-erdélyi) magyar polgár értelmiségi/író reprezentánsai voltak. A legtöbb kritikusként Németh Lászlóval szentelték egymásnak, de az életműben Illyés Gyulához vezetett eleven szál.

Az „urbánus” Cs. Szabó a *Sarjürendek*ben közölt versek után kezdte a fejfördítárait az Illyéséhez igazítani. Szorosabb, személyes kapcsolatuk az 1934-es reformillúziók idején vált teherbíróvá és közvetlenül a *Válasz* első korszakának a körülményeivel függött össze. Azokban a hónapokban, amikor a Magyar Rádió élén a frissen kinevezett Németh László állt, amikor a kormány parlamenti helyekkel kecsgettette az írókat, egymás után indultak új folyóiratok, pl. Cs. Szabó neve is fölröppent egy a *Magyar Szemlé*nél radikálisabb lap szerkesztőjeként, majd 1938-ban Illyés gondolt rá tervbe vett lapjának a külpolitikai publicistájaként. Végül úgy alakult – s ezt a részben megmaradt levelezés és műsorjegyzék egyaránt igazolja –, hogy 1935-től Cs. Szabó segítette Illyés irodalmi vállalkozásait a Rádió irodalmi osztályának az éléről.

Meglehetősen nagy terhet kellett a vállaira venni annak, aki közvetíteni kezdett az így már eléggé kiterjesztett irodalmi és politikai mozgástérben. Társai (Németh lemondása után Illyés) eleve azért javasolták Cs. Szabót ilyen posztra, mert diplomata adottságú közgazdászként alkalmasabbnak tűnt a feladatra; ők jobban feltették az írói függetlenségüket. Egy a *Nyugat*ba kért *Őrjárat*-cikk kapcsán 1937 októberében Illyésnek írt magánlevele azonban megerősíti a gyanút, hogy Cs. Szabónak saját problematikus írói helyzetével még nehezebb volt elszámolnia: nem az államhivatalnok panaszkodott, hanem a politikai félrehallások miatt (lehet, hogy nem véletlenül) megsértett író-publicista, akit akkor a „humanista urak” támadtak éppen. 1940-ben Illyés a miniszterelnökkel tárgyalt, s hogy tanúja legyen, miről és miként beszél egy miniszterelnökkel, Cs. Szabót vitte magával. Kölcsönösen megbíztak tehát egymásban, és keresték a másik szemében a jóváhagyást, a helyzet mégis elég különös. Illyés Gyulának bizonyára hídverőkre és szövetségesekre volt szüksége, de mi vezette Cs. Szabót az ő közelébe, és mi a titka, hogy mindkét pályaszakaszában személyéhez kapcsolta a magyar irodalom rangbeli felemelkedésének törekény álmait?

A *Magyar Néző* című publicisztikai napló (1939) fejezeteinek mottóiban feltűnően gyakran szerepelt Illyés neve, de ez a gesztus csak később mélyült elvi-baráti összekapcsolódássá, amikor megindul a *Magyar Csillag*, és egymástól távolra szakadva melegegett igazán barátsággá, a hatvanas évektől számíthatóan.

Bár a fentebb szóba hozott *Mérleg* II. Cs. Szabó részéről felhívásként szólt a szétszakadás ellen, a lap alapítása után közzétett írói szándéknyilatkozatot („Együttes vallomás”) aláírók listájáról hiányzott a neve (a Németh Lászlóé szintén), ugyanakkor a fentebb említett levél példájával igazolható cselekvő és feltétlen támogatása. (A levél másolata a hivatali levelezésben található.) Felvetődik a gyanú: lehet, hogy a *Nyugatot* folytató *Magyar Csillag*nak és nagyobb szélességű összefogásának szólt a baráti támogatás, és nem közvetlenül a népi mozgalomnak? A teljes magyar múlt vállalása, a

¹² *Élő magyar irodalom* sorozat előadása Illyésről a *Mérleg* c. tanulmány kiegészítése Illyés szerkesztői fenntartásával jelent meg.

„minden irányban kitágított nemzeti önismeret” fejlesztése olyannyira egybetartozó kérdés, hogy ez minden kéznyújtás feltétele Cs. Szabónál?

A folyamat két periódusából idézett alábbi két levél érzékelteti a program elszántságát:

„Nagyságos

dr. Joó Tibor úrnak

Budapest, Nemzeti Múzeum

37. március 4.

Kedves Tibor!

Sürgősen felkérlek »Mohács Magyarországa« című előadás megtartására. Ünnepi, gyönyörű előadás kell hogy legyen.

Kötött irányelv: az előadás kizárólag Burgio jelentésére támaszkodva, burkoltan a mai Magyarországot kell hogy bemutassa. Lehetőleg beszéltesd sokat az olaszt, de úgy, hogy az a mai Magyarországról szóljon. Az a helyzet ugyanis, hogy magyar önismereti programommal ezentúl egy kicsit bátrabban nyomulhatok előre.

Szeretettel köszönt
Igaz barátod Cs. Sza/ Sz.”

*

„Méltóságos

dr. Thorma Domokos úrnak

min. tanácsos,

Miniszterelnökség

’3. szept. 16.

Igen tisztelt Barátom!

A Magyar Csillag ma azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy terjesszem eléd Veres Péter két cikkét. A cenzúra mindkettőt az utolsó szóig törölte. A szerkesztőség ezt érthetetlennek tartja s nagyon szeretné felülvizsgáltatni Veled.

Én a cikkeket most kaptam s már is továbbítom, így nem is volt időm átfutni rajtuk.

Kérésüket a magam kérésével továbbítom; nagyon leköteleznél mindnyájunkat ha rettentő elfoglaltságod mellett közelebről megnéznéd ezt az ügyet.

Tisztelettel arra kérlek, hogy döntésedről vagy a további fejleményekről értesítsd vagy értesítesd közvetlenül Illyés Gyulát, aki mindennap reggel 10-ig a Nemzeti Bankban található.

Szerető barátsággal üdvözöl hálás

híved dr. Sza./ E.”

*

Harmadik dokumentumunk egyúttal betekintést ad Cs. Szabó „pálfordulásába” is, amikor a közgazdaságtan részleges és kisajátító emberképétől elriadva igényt formált a műveltség és a művészet teljes/ebb emberére.

A levél Szvatkó Pálnak, az *Új Szellem* című kétheti lap szerkesztőjének szövegét, Prágába, akivel mint a felvidéki reformer fiatalok egyik vezetőjével Cs. Szabó László jó kapcsolatban volt, lapjára úgy lehet emlékezni, mint „az egyetlen magyar lapra, ahol urbánusok és a népiesek közös platformot találtak.”

Cs. Szabó 1937. március 6-án írta:

„[...] Végtelenül örülök új folyóiratodnak [...] Teljesen egyetérték azzal a megjegyzéssel, hogy nem akartok minden áron gazdasági kérdésekkel foglalkozni. Ez a mai félműveltek kiállhatatlan vesszőparipája. Közgazdász vagyok: tudom, hogy a sok közgazdasági bölcsesség rendszerint műkedvelő locsogásba fullad. [...] Új szellemre van szükség s nem gazdasági kuruzslásra az új szellem terén pedig még tehettek egyetmást.”¹³

Azt gondolom, Cs. Szabó sohasem tudta – nem is akarta – átfogni írásaival a teljes magyar olvasóközöniséget. Literátori felelősségét azonban az egyetemes magyar irodalomra és a teljes társadalomra kiterjesztette. Ezért figyelte éber őrszolgálatban az irodalom mozgását. Volt tehát valami, amit Cs. Szabó Illyéstől tanulhatott, ill. amivel hite szerint Illyés rendelkezett: „Ő bölcsőbb nálam, mert

¹³ A levél eredetije a MOL K 613 jelzetű fondjában (Cs. Sz. L. levelezése 1936-43, Magyar Rádió Rt.).

többet látott. S az ő osztatlan magyarsága erősített meg abban, hogy a magyar ember a méltatlan és félelmes Európa ellen csak egy mélyebb Európával védekezhetik, s akkor sebezhetetlen, ha osztatlan...” Reformkori meggyőződéssel hangzik, hogy nincsen áthidalhatatlan szakadék irodalmi és népi között, de azonnal tegyük hozzá a feltételt: kizárólag az öntudatos néperő és a pallérozott bölcsesség Csokonaiában felmutatható, felvilágosodás kori színvonalán.

Cs. Szabó ennek az osztatlanságnak – irodalmi egységnek, és a minden irányú nyitottságnak – volt a védelmezője, s e feltételek csorbítása vagy bármilyen szűkítő gondolat nagyarányú tiltakozást váltott ki belőle. 1936 novemberéből való az a levél, amelyben (egy hivatalos válaszlevél kiterőjében a debreceni Kardos Pálhoz) igen egyértelműen állást foglal erről. Még a(z irodalom)történeti nézőpont is felmerül érvei között: Cs. Szabó madártávlatból nézte a jelent, ez tűnik erős távolságtartásnak.

„Igen Tisztelt Uram! [...] Nem hagyhatom szó nélkül a »Nemzedékváltozás a magyar irodalomban« című tervezetéhez fűzött megjegyzését. A Nyugat és a Válasz köré nem egymást váltó nemzedékek csoportosultak. Egész egyszerűen az történt, hogy a magyar irodalom megegyeszer kettészakadt: a fiatal írók egy része a Nyugatnál maradt, csak a Nyugat légkörében érzi jól magát, másik része a Válasz köré csoportosult. Mindebben természetesen semmi tragikusát nem látok. De magam volnék az első, aki minden erőmből tiltakoznék, hogy nemzedékeket irodalomtörténetileg egyszerűen a Válasszal azonosítsák [...]”

A túlságosan „romlandó” harmincas éveknek egy másik aktuális irodalmi társulása volt az *Apolló* című folyóirat. Gál István hajdani szerkesztő egyik, a hatvanas évek közepén írt levelében tapintatos iróniával Cs. Szabó „mélylélektani” ügyének nevezte ezt a közép-európai folyóiratot, mivel londoni barátja mindaddig hallgatott róla. Utánanézhethünk, Cs. Szabó legjobb fiatalkori esszéi az *Apolló* kiadásában megjelent szövegek: *Kárpát kebelében*, *Búcsú a vándorévektől*, *Egy óra Erasmusnál*, *Latin-Európa*. Miért nem került elő a lap háttértörténete egészen a legkésőbbi évekig? Van-e köze ahhoz, hogy a *Búcsú a vándorévektől* című nemzedéki esszéjében (alapos nyugat-európai körutak tapasztalatával) Cs. Szabó olyan módon vallott a demokráciához fűződő hűségéről és számolt le a nyugat mítoszával, hogy közben sikerült megsértenie a népiek fiatalabb csoportjának az érzékenységét?

Mivel a reformnemzedékek eléggé egymásba bogozódtak, így éppen Ortutay Gyula – Cs. Szabó rádiós beosztottja – utasította vissza udvarias, de határozott hangon a szűklátókörűség, túlbuzgóság és elfogultság vádját a *Válaszban* (később nevezetessé vált *Magyarország felfedezése* című cikkében).

A vádat Németh László is cáfolta abban a mindmáig érvényes kritikájában, amelyet a *Haza és nagyvilág* című esszékötetről adott közre a *Magyar Csillag*, 1942. dec. 15-i számában Cs. Szabó László, a *tanulmányíró* címen. A szöveg ezen részét azonban Németh László nem vette be a *Két nemzedék* című kritikái válogatás másodikkiadásába 1975-ben. Nem zárható ki, hogy a kihagyások szándékosak, és valószínűleg a múlt tudatos újragondolásáról van szó a másik félnél is (vs. Cs. Szabó László 1971-es *Új Látóhatár*-beli tisztelegése írórtársa előtt). E helyen mégis a kötetben is megjelent nemzedéki esszé első része kínálkozik megbízható alapnak.

Közelebről nézve drámai helyzetképet olvashatunk a *Mérleg I*-ben (mint Cs. Szabó későbbi irodalmi esszéiben is). A szerző eléggé esszéisztikus, ismét regényesítőnek nevezhető módszerével festi elénk a *Nyugat* első nemzedékéből kiemelt elődök után csatamezővé vált irodalmi tereket, de azt világosan értjük, hogy az egész „magyar irodalmi klasszicitás stílusművészetét” félti a népi írók mozgalmától. Különösen fáj neki, ahogy Féja Géza Kosztolányit tagadja. Mondhatnánk, az író legérzékenyebb pontjára tapostak. Végletes fogalmazása szerint: „a mélység felé szédülő romantika megtagadja a romantika megfékezőit”; a népi mozgalom egyes tagjai „a félbemaradt márciusért az európai műveltséget húzzák karóba”.

Írói alkat és szerep, illetve költői és társadalmi forradalom párhuzama képezte a tanulmány kulcskérdését. Éppúgy, mint az angol romantika nagy triászát reprezentatív válogatással és felvezető esszével bemutató *Három költő* című kötetét, amelyben az említett esszé költőkarakterológiáját folytatva megjelennek a magyar irodalmi, pl. a nyugatos párhuzamok is. Ezek nem végigvihető ötletek ugyan, de ahogyan alkotó karakter és az életmű, a művek kölcsönösségét bogozza Cs. Szabó, az már önmagában nyugatos jelenség. Az angol témának azonban van egy saját/os szempontja; az utókor és a továbbélés kérdése: kinek ad igazat az utókor, hogyan és miért alakul másként a hatástörténet, mint elvárnánk, és mi a hosszú életű Goethe titka?

Felületes olvasó leginkább angol orientációjú, háború elől menekülő írói gesztust látott az antológiás kötetben. Németh László – említett nevezetes kritikájában – azonnal lecsapott Cs. Szabó és művei legérzékenyebb pontjára. „Nem tűnt fel: mennyit foglalkoztatja ezt az esszéíró a halhatatlanság? Nemrég egész könyvet írt arról (Keats, Shelley és Byron kapcsán), miként lesz halhatat-

lanabb az ember: ha beengedi művébe a történelem romlandó anyagát vagy hogyha kizárja. Ha ifjan elégeti magát, vagy ha még jókor megtanulja, milyen tehetség túlélni.” Németh tanárosan kimutatja, milyen két veszély kísérti a fiatal író: saját „könnyelmű és gráciás” tehetsége („Datolya fénye és tömörsége van minden írásnak”) és a közélet, ami kosztolányis sztoicizmusba, erkölcsi kívülmaradásba ránthatja.

A röntgenfelvétel (az érintett majdnem húsz év múlva szinte köszönve hitelesítette a kifejezést) olyannyira pontosan megszabja Cs. Szabó lehetséges sorsválasztásait, hogy hajlamosak lehetünk azt gondolni, írói szempontból ez lett és maradt az életműnek a belső problematikája mindvégig, és később sem – a különben igen nagy súlyú döntéseket és minden percet egyaránt befolyásoló – emigráció. Cs. Szabó vitte magával a szorongást az életmű első szakaszából amiatt, hogy a történelemben vetett én esetleg meghamisítja, sőt bekebelezi az igazit, ami maradandót alkot.

A két kérdés innentől kezdve módosul. Ha úgy értékeljük az írói teljesítményt, hogy a tehetség beváltotta az ígéreteit¹⁴, a kíváncsiság afelé fordul: miféle irodalom volt az, amelyben le lehetett tenni vagy viselni lehetett a közélet terheit? Mi volt az emigráció hozadéka az életműre?

A homokóra nyakában

Az emigrációs alap-ok ugyan politikai természetű volt és megszűnéséig kötelezte az emigránst, de a döntés az alkotói szabadságában veszélyeztetett író (és az intellektuális értékátadásban korlátozott tanár) méltóságát védte.

Cs. Szabó ezért sem viselkedett úgy, mint a 47–49-es hullámban menekültek zöme. Kizárólag a szellemi magyarság- és kultúrávédelem kezdeményezéseihez csatlakozott, szatirikus hangú elbeszéléseiben nyilvánosan nevetségessé tette az emigrációs politika kismagyar csatározásait.

„Kedves Laci!

Leveledet igen hálásan köszönöm.

Nem tagadom: a hűlő világban jól esett a soraidból áradó meleg szeretet.

[...]

A »Pótvizsga« című novelládat olvastam. Gratulálok hozzá. Írásaid egyébként is üdítő oázisok az emigráció irodalmának Szaharájában. A lapokat olvasva, az az érzésem támad, mintha irodalmi nyelvünk vaskorát élnők. Az ember nem olvashatja a nyomtatványokat anélkül, hogy magyar nyelvérzékének megromlásától félnie ne kellene. Novellád azonban olyan színvonalon áll, mely – tapasztalatom szerint – az emigrációnak túl magas. Persze, a színvonalat azért tartani kell: a író nem bohóc, és a közönség muzsikusz cigánya, ki a vendég nótáját húzza. Legfeljebb, swifti módon, olykor a nótáját húzza el, amint megérdemli. Az emigrációról kegyetlen, szinte ölü igazságokat kellene elmondani, s talán más műfajban, mint a swifti, elmondani nem is lehet. Kíváncsian várom a folytatást, mely – remélem – nem marad el.

Terveid és tanácsaid gondolkodásunk párhuzamosságára vallanak. [...]

Barankovics István”

Cs. Szabó László azonban magának az emigrációnak a célját sem kezelte másként, mint a független írói-szellemi tevékenység alapfeltételeiért hozott áldozatot. A firenzei utazási irodában nem lehetett mást írni? Verseket írt; a megtartó alkotómunka erejéből épült fel már az első depressziókból.¹⁵

Az átmeneti években ellátta színvonalukat emelő cikkekkal a kontinens magyar lapjait (*Hungária, Új Hungária, Katolikus Szemle*), de dr. Papp Géza római fogorvosnál baráti szeretettel őrzött levelezéséből úgy látszik, nem mindenkinek a felkérését teljesítette, bár jól tudta, a magyar emigrációnak nagy szüksége lett volna az irodalmi életből, rádiózásból hozott tapasztalataira.

A következő levélrészlet mutatja, hogy minden téren figyelt a kiszakadás veszélyeire:

¹⁴ „Akik emlékeztek az egykori, cezúra előtti Cs. Szabóra, a Dickens-napló olvastán úgy érezték: ez a szöveg a teljes esszéírói életmű egyik csúcsa. Talán felül is múlja egy arasszal a korábbi csúcsokat”- írta Sükösd Mihály *Egy szereplő visszatér* című kritikájában. ÉS 1982. szept. 24. 11.

¹⁵ „vérbeli író a hírlapi tárcától a vallásos époszig mindig abban a műformában igyekszik helytállni, amelyre az élet szabta könyörtelen viszonyok közt éppen alkalma nyílik.”

„Davos, 1951, jan. 5.
Kedves Barátom,

köszönöm leveledet, sok erőt jelentett a további munkához.

[...]

Külön örülök, hogy a magyartalanság súlyos hibájára felhívtad figyelmünket. Valóban, nemigen gondoltunk arra, hogy a hontalanság éve fiatalágunkat kikezdehetik, hiszen léleekben mindig egészségesnek éreztük magunkat. Igazad van, nyelvünkre kell legjobban vigyáznunk, csak most érzem, mennyire felszívódtunk az idegen környezetben, amikor gondolkodnom kell a mondatszerkezeten. Emigrációnk egyik legsúlyosabb betegségére hívtad fel a figyelmünket, s üdvös lenne megkongatnunk a vészharangot. Ez a hontalanság igazi tüdővérsze, melyet azért nehéz észrevenni, mert csak kevesekben szisszen fel a fájdalom. A jövőben fokozott »éberséggel« vigyáznunk, bár azt hiszem érdemes lenne külön is foglalkozni vele.

[...] Sok üdvözléssel és őszinte nagyrabecsüléssel köszönt:

Vámos Imre¹⁶

Az emigráció legnehezebb éveiben az volt Cs. Szabó véleménye: az emigráns a föld sója, teljesítményének felmutatásával és a hazai torzult szellemiség korrekciójával lehet hozzájárulnia a haza hírének a gyarapításához. Ezt a nézetét szokatlanul erélyes hangon már 1951-ben közzétette a *Hungáriában*, akkor a látóköri felszabadítására szánva, az előző emigrációk hiábavaló „önegyletesdije” ellen:

„Ha csak a tyúkpöreinket visszük haza, vasvillával jönnek ránk s Bécsig szalasztnak. De ha könyvet viszünk magunkkal, igaz könyveket, az ősök törvényeivel, háborítatlanul áteresztenek a töviskoszorús határon. Virágkapuval akkor sem fognak várni... De ha látják, hogy jól gazdálkodtunk a nemzet lelkével, s nem felejtettük el az éneket, amit a Mária Siralomtól Dsida Jenőig és Weöres Sándorig a nép őrlékei nyolcszáz éve továbbadnak egymásnak, minket is megillett egy kézzszorítás. Magyar a magyarok közt, észrevétlenül a többi utas közé vegyülve tiszta homlokossal szállhatunk ki a Keleti pályaudvaron”. (*Belső Vár*)

A Szigeten

Amikor 1950 legvégén a BBC végre elfogadta a pályázatát, ahová főképpen jó nevű olasz és magyar ajánlói egyengették az útját (pl. Fenyő Miksa), már amerikai rádiós állása is előkészületben volt.

Az európai-londoni letelepedés azonban önmagában megkönnyebbüléssel járt. 1978-ban a „Miért éppen Anglia?” című rádiós interjú kérdésére azt emelte ki jótékony és hasznos kényszerként, hogy a hazában elhalasztott kérdésekkel szembe kell nézni az új világban; az angol léghőérzékelés a másságot, hatékony gyógyszer ez a kontinensen burjánzó zsenikultusz ellen, irodalma műfaji gazdagságát bámulatosan asszimilálja; arányérzetre nevel önmagunkkal szemben.

Cs. Szabónak nem volt idegen az angol mentalitás, majdnem azt mondhatjuk, ő maga sem volt idegen Londonban. A háború előtt ide települt a legbefolyásosabb értelmiségi emigrációs csoport, közöttük közigazdász barátok, járt BBC-nél rádiósként, komoly angol utak voltak mögötte.

Emigrációja elején – a londoni magyarok összetétele alapján is – a néhai *Nyugat* legitimitációját élvezte, de különös igazolásnak számíthatott számára, hogy éppen Szabó Zoltánnal fonta össze a sorát a következő évtizedekben. Alkati szempontból eltérő, mégis jól kiegészülő kettősüknek a baráti körei szinte átkarolták az emigráció angol-londoni (majd az 56-ban érkezett menekültek irodalmi érdeklődésű) értelmiségi csoportjait.

Mindketten szívesen eljárak az 1951-ben Aylmer Macartney¹⁷ oxfordi professzor vezetésével létrehozott Angol–Magyar Kulturális Munkaközösségbe (British Hungarian Fellowship),¹⁸ az akkori-ban egyetlen színvonalas és életképes kultúregyletbe. Elnöke később Sir Thomas Moore, majd Teleki Mihály gróf után a magyarországi tapasztalatokkal rendelkező G. Cushing professzor lett. Cs. Szabó

¹⁶ A levél eredetije magántulajdonban.

¹⁷ Ld. a *Görögökről* című esszékötetben közreadott *Pótvizsga a Mindszentekben* című írás.

¹⁸ 1968 novemberében pl. *Lázár Rómában* címmel római naplóból olvasott fel, éppen Szabó Zoltán elnökletével.

László közkedvelt előadója ennek a független körnek, melynek angol tisztségviselőit még a hazából ismerte.¹⁹

A helyzetből adódó összjátékról és többről volt szó egyszerre a két Szabó között.

A művelt és konok realistának elismert szociográfus és tanulmányíró Szabó Zoltán volt talán az egyetlen a reformnemzedék „népi” táborából, aki elfogultságoktól mentesen állította a háború előtti tudatársak közé Cs. Szabót már 1955-ben: „korjelenség volt: ugyanazokkal a módszerekkel igyekezett tudatosítani az Európaeszmét ő, mint a parasztság ügyét a népiek, nagyjából ugyanazon rétegekben és ugyanabban a már késő periódusban.”

A portré kettejük – ügyekben megszentelt – összetartozását is hitelesítette a londoni életszakaszra, persze elfedve, hogy egyikőjük – hajlama szerint – mind jobban elmélyült a politikában, míg a másik mindinkább igyekezett kivonni magát belőle.

Barátságuk holtig tartott, közös tevékenységük három irodalmi fórumhoz, három emigráns helyzethez kapcsolódott szorosan:

A *Látóhatár* című könyvmatos újság (később *Új Látóhatár*) megmentéséhez (1952), az *Irodalmi Újság* indulásához (mely a Magyar Írószövetség lapjából önállósult 1960-tól) és a Szepsi Csombor Körhöz (1965–1990), amely a kontinensre is kisugárzó értelmiségi fórum volt Londonban.

Mindhárom intézmény a nyugati magyar irodalom nélkülözhetetlen, más-más szerepet betöltő tényezője volt, amelyekben Cs. Szabóék alapítói-szervezői és szerzői-alkotói szerepet is játszottak egy személyben.

*

Legelső közös lépésük egy 1952-ben írt körlevél volt a *Látóhatár* című könyvmatos lap megmentésére Borsody István amerikai segítségével. Egy ötszáz fős Látóhatár Baráti Társaság alapítását indítványozták a kiadás folyamatosságának biztosítására. E felhívás kimozdítására 1953 tavaszán nyomtatott formában indult útjára a magyar emigráció egyik legszínvonalasabb folyóirata (későbbi nevén *Új Látóhatár*), amely egészen a hazai rendszerváltásig vitte tovább a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Szemle* hagyományait. A folyóiratnak Cs. Szabó László szinte házi szerzője volt, elbeszélései, esszéi, készülő könyveinek részletei, a nyugati irodalom életét érintő előadásai találtak itt helyet, nem beszélve a születésnapjainak különszámokról, amelyekkel a szerkesztőség fejezte ki egy-egy jelentős szerzőjének vagy hazai író társának a megbecsülését (Németh László, Illyés). Az *Új Látóhatár* korszakában a folyóirathoz kapcsolódó Aurora kiadó (München) jelentette meg az életműben oly fontos *Római Muzsikát* 1970-ben és a *Petőfikék* című „tanulmányfüzetet” 1973-ban.

*

Másodszor a történelem osztott szerepet a két Szabóra. 1957-ben Londonban talált befogadókat a Magyar Írószövetség Külföldön kongresszusa, amelyen Faludy György, Horváth Béla, Ignotus Pál, Pálóczi-Horváth György mellé – mint korábban érkezett tekintélyes emigránsokat – a politikus Kovács Imre mellett Szabó Zoltánt és Cs. Szabó Lászlót szintén beválasztották a vezetőségbe.

Cs. Szabó a hatalmi civódások elől hamarosan kilépett, de a fiatalokat nem hagyta magára az *Irodalmi Újság* korszerű átalakításáért indított harcukban. Szabó Zoltánnal együtt következetesen azt képviselték: nem szabad engedni, hogy a szerkesztőség önkénye miatt elszigetelődjenek, és elkedvetlenedjenek, netán egymás ellen forduljanak az emigráns írók. Az érintettek közül Gömöri György így fogalmazott: „ez az első magyar emigráció, amelynek irodalma van, s irodalmi élete van, és ha az Irodalmi Újság a magyar irodalom szerves részének tekintené magát, akkor alapfeladata lenne, hogy tartsa rajta a kezét a magyar élő irodalom ütőerén, és segítse, hogy legyen rendszeres irodalomkritika az emigráción belül.” Ezt nevezték később lépéstartásnak londoni irodalmi körökben.

Az Írószövetség rövidesen megszűnt, de az angliai generációs és világnézeti vitákban Cs. Szabó és Szabó Zoltán oldalán kezdett karakteres arcot mutatni a hazából érkezett új nemzedék. Az átalakuló szerkesztőséggel Párizsba települt *Irodalmi Újságnak* Cs. Szabó az egyik állandó (színvonalat emelő)

¹⁹ A Londoni Egyetemen, ahol 1930 óta volt magyartanítás, G. Cushing (Szenczi Miklós és Marczali Póli növendéke) vette át Szenczi katedráját. Cushing professzor ugyanabba a szellemi közösségbe tartozott, mint magyar barátai: 1947–1949-ig Fülep Lajos, Gyergyai tanítványa lehetett. Az ő személyes és intézeti háttere, aktivitása és kezdeményezései mind hozzá tartoznak és benne vannak a Kör eredményeiben. Cushing professzor szívesen látott vendége, sőt előadója is volt a Szepsi Csombor Körnek és – magyarokkal egy sorban – később aktívan részt vett a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkájában.

szerzője lett. Legnagyobb számban többszörösen átdolgozott rádiós esszéit helyezte el itt, megjelölve az eredeti forrást, mert a kenyéradó BBC ehhez szigorúan ragaszkodott.

Az angliai rádiós robot gyakran juttatja eszébe a kutatónak a már-már kultúrdiplomata osztályvezetőt „urambátyám országban”. Csak becsülni lehet, mennyi taktikázó hivatalos levelet, ill. napi hírt fogalmazott e két időszakban. A nemzeti önismeret formálására kialakított műhely Budapesten és a diaszpórából a hazának is szánt hangzó őrszolgálat Londonban ugyanakkor nem kizárólag egzisztenciális háttérrel jelentett. Olyan cselekvési tereket inkább, ahol – más-más történelmi szituációban – Cs. Szabó megélhette nemzedékének (bármely oldalon) nehezen leküzdhető küldetéses elhivatottságát a közösség, ill. a kor kritikai formálására. Akármilyen paradox, végső számadásban a BBC beolvasójának a kiemelt posztion szolgáló államhivatalnoknál mégis előnyösebb, mindenestre függetlenebb alkotói háttérpozíciója volt. Úgy tűnik, Cs. Szabó 1935 és 44 között minden körülmények között eleven műveltségét és előadói-vitázó stb. képességét fogta igába, 1951 és 1976 között viszont egyre inkább az író használta fel e befogott iga erejét. Csak hivatkozom azokra a szellemi embernek járó kiváltságokra, amelyekkel lehetővé tették, hogy megnézhesse mindazt, amit Anglia kulturális-művészeti területeken felkínálhatott, vagy jelen lehessen azokon az eseményeken, amelyekről a BBC kelet-európai műsorpolitikája hasznosnak ítélte, ha közvetít – a sugókon kívül leginkább Rentoul Ferencet és Siklós Istvánt – a felfelé ívelő periódus magyar főnökeit – illeti a kalaplevétel, de a kései nyugdíjazásra is gondolhatunk.

A londoni munka furcsa haszna volt, ahogyan az írói szempontból tehetetlennek számító politikai-polemizáló indulat lefutott a rádiós munka villámhárítóján, és a hatvanas évek közepére végleg kialudt. Igazi nyereség természetesen annak a munkamódszernek a kidolgozása, amelynek során a jó ritmusú és tömör rádiós esszék újragondolásából – bővítéssel és újraírással – portrék, tablók, lírai vagy drámai változatú műfaji remekek lettek. (Erről pontosan beszámolt az író: „*Kedves Erzsébet!*” Irodalomismeret 1999. 1–2. 53–57.) Annak a nagy európai magyar művelődéstörténeté kerekedő gyűjteménynek a fejezetei, amelynek válogatott darabjait a 80-as években még kötetbe rendezte a szerző.

A legkülönösebb kísérlet, egyben visszafelé megtett úton igazolt írói teljesítmény, ahogyan 1931-ben írt történetzociográfiai doktori téziseit sikerült sűrítien és átfordítania tizenhét oldalas esszé-változatra (*Pestis és forradalom – Egy beteg század portréja*, in. *Őrzök*).

Amikor az Írószövetséget túlélő Magyar Könyves Céh önállósult és Szabó Zoltán vezetésével könyvkiadói vállalkozásba kezdett, itt jelent meg a *Halfejú pásztorbot*, Cs. Szabó görög témájú sorozatának első kötete 1960-ban. Ekkortól számítjuk legjobb írói éveinek a kezdetét.

*

A két Szabót összekötő harmadik közös ügy – a leggyümölcsözőbb és a leghosszabb élettartamú – a londoni Szepsi Csombor Márton Kör szellemi-erkölcsi támogatása és a működtetésben való aktív részvétel volt, erre érdemes kitérni.

Tulajdonképpen a nyugat-európai értelmiségi „mintasejt”-ben, Hollandiában (Mikes Kelemen Kör) már 1959/60/61-ben elkezdődött az a folyamat, amelyből írók, olvasók, könyvek, folyóiratok „irodalommá összeálltak”. Az idősebb nemzedéket Kerényi Károly, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán képviselte a maga diaszpóra-, irodalom- és nemzetfogalmával²⁰, de az alapozás után már csak Cs. Szabó bírta együtt a kritikus, új szellemű fiatalokkal. Amikor ő is fontolgatta a távolmaradást, Karátsón Endre azt írta neki 1964-es levelében, hogy (Cs. Szabó) nem léphet ki a Mikes évkönyvből. „Olyan lesz, mint a tengely nélküli kerék”, mindnyájan rajta keresztül voltak kapcsolatban egymással.

A következő évtől kezdve Cs. Szabónak közvetlen szellemi környezetében, a független értelmiségi társulásként létrehozott Szepsi Csombor Körben is alkalma nyílt arra, hogy a fiatalokkal együtt részt vegyen a legelső évek „osztályfőnöki programjának” a megvalósulásában. Ferdinandy György ezt így értékelte *A század tanúja* című Cs. Szabó-recenziójában: „Kevés ember lehet nálam hálásabb 56-ért; a ma már középkorú, két nyelvű nemzedék olyan szellemi hazát kanyarított körém... amilyet én otthon is kívántam magamnak”.

A Kör, amelyben a többiekkel egy sorban is meghatározó szerepe volt a két Szabónak, a Mikeshez hasonlóan kiemelkedő szerepet játszott az emigránslet sajátosságainak, öntudatának a fejlesztésében. Dinamikus magját az 56-ban érkezett író-költőjelöltek alkották, akik már eléggé összekovácsolódtak egy-két nemzedéki fellépésben (*IÚ, Eszmélet, Kilenc költő, Mikes konferenciák*) és összemelegedtek a két atyai barát mindenképpen személyes vonzáson alapuló beszélgetőasztalainál az egyetemi könyvtár, a BBC környékén vagy otthonaikban (Szabó Zoltán a SZER londoni munkatársa volt).

²⁰ Rangidósként Iványi Grünwald Béla tartott sikeres előadást Széchenyiről.

Az angliai csoportok irodalmi elitje 1963-ban mutatta meg először, milyen imponáló felkészültséggel akar pályára lépni. Szabó Zoltán és Cs. Szabó László – kitűnő időzítéssel – a rövid időre Londonban tartózkodó Illyés Gyula előtt rendezte meg a mindegyik fél számára emlékezetes sereg-szemlét és „konfirmációt”. Az esemény meggyorsította a fiatalok önszerveződését: 1964 decemberében Czigány Lóránt és Siklós István meghirdette a Szepsi Csombor Kör programját.

A névválasztással (Körösi Csoma és Mednyánszky László helyett a peregrinus és emlékiró Szepsi Csombor Márton) sikerült kiemelni a nemzedék emigrációjának egy olyan aspektusát, amely megfeleltethető volt akkor a magyar diákmozgalom által felkínált magatartásmintának (tanulmányúton lenni). A hazatérő és magyar nyelven író diák jól hangzó nevével az anyanyelvben hordozható kultúra teljes szignifikációja megtalálható vagy előhívható: történelmi múlt, tájhaza, a nyelv ősisége, íze-zamata, pogány-európai-keresztény közös örökség. A hagyományokból érkező Cs. Szabó mindezek miatt érezte magát örök peregrinusnak.

A Kör szándéknyilatkozatának²¹ a legtömörebb változata, „az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön” szintén fontos elkülönítő mozzanat volt a többi társkörhöz képest. A nyelv színvonalának a hazai szépirodalom níveljén tartása – így kiemelve – nemcsak emigráns, kulturális, hanem szemléleti, ill. írói-olvasói probléma. Tegyük hozzá azt is, hogy a nyelvre figyelés és a váltás az emigrációs beszédmódban sarkalatos kérdés volt a nyugati magyar irodalom alakulásában. Cs. Szabó maga is kifejezte, mennyire sokat nyert a „húszévesek” társaságával, akiktől kezdetben (noha saját fia is közöttük volt) azért tartott, mert az ideológiailag fertőzött hazai iskolarendszerekből érkeztek. Ma erről kijelenthető, hogy az a váltás és átrendeződés, ami 1956-ban történt az emigráns értelmező olvasóközösség összetételében, kihívásnak bizonyult, meglátszik a Cs. Szabó-életművön. Ugyanakkor a szétszóródott fiatalok (András Sándor, Czigány Lóránt, Czigány Magda, Ferdinandy György, Gömöri György, Horváth Elemér, Kabdebo Tamás, Karátson Endre vagy Sárközi Máttyás) mind vitték magukkal a jó szellemi-anyanyelvi oltóanyagot.

A folyamat kölcsönösségét most nem lehet tárgyalni, de egy megtalált fogalmazvány betekintést ad a kezdeteknél Cs. Szabó lektori-tutori magatartásába: tanárosan követel és elemezve veséz, mert becsül és segíteni akar. Cs. Szabó fiatalkorában ez természetes volt: a kitűnő Plutarkhosz-fordító Máthé Elek, Cs. Szabó fiatal tanára kézírásos levélben szedte ráncba már a rádióst egy tévesen használt szóért, messze vezető humanista alapelveket számon kérve egykori tanítványán. Cs. Szabó megérlelt írói „válaszaként” fogható fel a *Római muzsika* Levélváltás című fejezete. Ilyesféle jó szándékú sértésekre (provokációkra?) épül a kortárs kapcsolat az irodalomban, és már figyelhetjük az „apátlan” nemzedék gyors felnőtté válásának egy-két lépését a megelőző fejezetben. E kérdéshez a dolgozat záróoldalai melléklettel fognak szolgálni.

Cs. Szabó számára a tudatos közvetítő-„lépéstartó” szerepkör a hatvanas években leginkább azzal bővült, hogy a lehetséges összes csatornán építeni kezdte a kapcsolatot a hazai irodalom megtartott vagy felfedezett alkotótársaival. Ahogyan szokták jellemezni, „Kazinczy-méretű” levelezést hagyott hátra, és ebből követhető, milyen sok kapcsolatfelvétele datálható erre az időszakra. Különösen rendes olaszországi nyaralásai voltak alkalmasak rá, hogy ismerősökkel találkozzon, erről Szőnyi Zsuzsa kiadott levelezőkönyve elég színes válogatást ad. De egy franciaországi kitérő, salzburgi rokonlátogatás is találkozási útvonalat, levél- és könyvcserét jelenthetett, nem beszélve a bécsi utakról. Irodalomtörténeti pillanatképnek értelmezhető az a szimbolikus jelenet, amikor 1964-ben Cs. Szabó László estjén a bécsi Pálffy-palota Figaro-termében kivillant a drapéria mögül Illyés Gyula cipője. Jelezté, hogy a függöny mögött élő irodalom éppúgy figyel a kintiekre, mint ahogyan a külföldön élő magyar író a függöny mögött él.

A Szepsi Csombor Kör Cs. Szabóra volt szabva: egyszerre igyekezett olvasókat, befogadókat nevelni – értéket továbbítani és értéket teremteni, nem kötődött felekezethez vagy pártirányultsághoz. Közönségének soraiban (életkor és világnézet szerint széles skálán) a századelő polgári radikalizmusának képviselőjétől a *Nyugaton* iskolázott magyar különös képzetűg mindenféle ember ült, beleszámítva néhány magyarbarát angolt is.²² Könyveket is megjelentetett (15 magyar, 3 angol nyelvű kötet).

²¹ „A Szepsi Csombor Köröt olyan fiatal értelmiségiek alapították Londonban, akik 1956-ban – Szepsi Csombor Márton (1595–1623), az első magyar útleírás szerzőjének szavaival messze idegen földekre ... látni, hallani, tanulni, értelmet venni minden tartóztatás nélkül elindultak. A Szepsi Csombor Kör egyetlen célja az anyanyelvi műveltség ápolása külföldön; ezt irodalmi műsorok rendezésével és könyvkiadói tevékenységgel valósítja meg.”

²² Minderről bővebben Sárközi Máttyás írásai tudósítanak.

A Kör rendezvényeinek állandó helyszíne London belső körzetében, az ún. Lengyel Házban volt.²³ Évente átlagosan négy saját műfajú beszélgető-vitázó estet, műhelybeszélgetést tartottak, amely lehetett találkozó; önálló est, bemutatkozás vagy előadás; megemlékezés; vita vagy beszélgetés; vetítés, folyóirat- és könyvbemutató stb. Mivel a tagságnak elegendő kapacitása volt arra, hogy saját szellemi erőből kitöltse a lehetséges keretek nagy részét, így a meghívottak esetében is kerültek a minőségi engedményeket. A BBC magyar osztályának szinte teljes képviselője volt a garancia rá, hogy érvényesüljön a háttérben húzódo rádiós szakértelem: az esteknek meghirdetett címe, előadója és a témához illően kialakított „stábja” volt: elnökkel, közreműködő felolvasókkal²⁴; felkészült beszélgető-kérdő-, esetleg vitapartnerekkel. A felkért közreműködőknek közül volt a témához és felkészültek, mert illett és szokás volt felkészülni. A Kör sokszínű programja önmagában figyelmet érdemlő, de az előzőeket folytatva nem lépünk ki az irodalmi mozgástérből.

A hazai irodalom fogadtatása Londonban nem a rendezvények számaránya, hanem azok különleges szerepe miatt emelhető más témák elé.

A Szepesi Csombor Kör minden külhoni együttműködést és lehetőséget megragadott, hogy találkozókat/találkozásokat szervezzen a hazai irodalom kiválasztott képviselőivel. Akkor példának kínálkozott, ma okulásra szolgál, hogy a PEN szervezet létezése önmagában milyen fontos ténye és lehetősége volt a demokráciának, a demokratikus elvek megkövetelésének a hazai írókkal szemben külföldről, „nem hatalmi” eszközökkel. A magyar tanácsadóknak (mint pl. Cs. Szabó, aki egyébként az angol tagszervezetnek volt a tagja) és szervezőknek (mint Tábori Pál, akinek élete volt ez a mozgalom, ő hozta létre szívós munkával a Menekült Írók külön csoportját) nagy szerepük volt abban, hogy a PEN-világszervezet kongresszusaira Magyarországról reprezentatív delegációk juthassanak ki, akik útban hazafelé esetleg megállhattak Londonban. A másik segítség az emigrációban működő társszervezetek/körök összmunkája volt: kézből kézbe adtak egymásnak egy-egy becses magyarországi vendéget (HMKK–Párizs–London–Bécs), ha sikerült kijutnia.

A magyarországi irodalmat eleinte Illyés Gyula, Weöres Sándor, Pilinszky János, Vas István, Nemes Nagy Ágnes képviselte Londonban. A megrostált névsorral a magyar költészet hivatalos protokolljának a kezdeményező átírását követhetjük a Körben.²⁵ A kritikusai belső mag szépprózai értéklistának lehet következtetni abból, hogy amikor Mészöly Miklós készülő regényéből (*Földközben a fátánok*) olvasott fel, az esten többek között a hallgatóság soraiban ült Konrád György.

Az első három költő (Illyés, Weöres, Pilinszky) viszonylag gyakran megfordult Londonban, mindhármuk műveiből készült angol fordítás; az első tíz év kapcsolatépítésének eredményeképpen Pilinszky egyenesen betört a verspiacra mint közép-európai unikum.

A hatvanas évtizedben eseményé, sőt a magyarországi recepciót befolyásoló ügyé tudott válni minden olyan egyéni akció (sikeres európai szereplés, megjelenés), amelyet nem a hivatalos állami csatornának indítottak/rendeltek el. A korábban sorolt költői névsorból Weöres Sándort külön kell említenünk és Pilinszky Jánost kell kiemelni. (Illyést a tágabb összefüggésekre igényt tartó kortárs pozíciója miatt nem érintjük).

Weöres 1967-es estjének már résztvevői köre jól érzékelteti az angol közvetítés és a fordítói háttér munka fontosságát²⁶, amely ettől kezdődően érzékelhetően megváltoztatta a magyar irodalom külföldre közvetítésének a módszerét és – főleg – színvonalát.

A magyar emigráció Pilinszky költészetéből legelőször Cs. Szabó antológiájából kapott kóstolót. Személyes benyomást első hivatalos külföldi útján azok szerezhettek róla, akik 1963 júniusában a Gara László-féle antológia párizsi bemutatóján részt vettek²⁷. A költőt először 1967 nyarán, formai-

²³ az Exhibition Road egyik kora-viktoriánus palotájának (Polish Hearth Klub, Ognisko) emeleti kisszalonjában

²⁴ Sárközi Máttyás, Szalay Tamás, kezdetben Szabó András és a két alapító mellett Neményi Ninon.

²⁵ Legtöbben talán Illyés 1967-es és 1971-es, Nemes Nagy Ágnessel közös fellépésére gyűltek össze. Emlékezetes rendezvény volt a Kör Weöres Sándornak (a *Modern Poetry in Translation* szerkesztőivel) rendezett estje 1966 nyarán.

²⁶ Mészöly Miklós 1966-os, 1970-es, Weöres és Pilinszky 1967-es estjei. Említést érdemel a Konrád Györgynek szentelt 1975-ös találkozó.

²⁷ Díszvendégek pl. Sinclair, volt budapesti kultúratiszt, Mervyn Jones, G. Cushing; nyersfordítók: Czirány Lóránt, Siklós István, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán. A hallgatóság egy része egyetemista volt, elég sok fordító ült a közönség soraiban, nagyjából fele részben magyarok. Az előadás olyasféle szélesebb kört vonzott a magyarok közül, mint a nemzetközi napokat szervező HMKK.

lag a Modern Poetry in Translation meghívásával hallhatta egy viszonylag szűk irodalmi közösség. Attörést a Poetry International 1969-es meghívása jelentett, amikor az angliai közönség éppen a kis népek felé fordult (Holub, Popa, Pilinszky). A magyar költő angol nyelvű felmutatásáért mégis elszánt magyar összmunkával kellett küzdeni.²⁸ Az eredmény, annak hatása nem kevés bonyodalom okozott a hazában és Nyugaton, de Cs. Szabó Lászlót egészen más izgatta.

Olyan rádiós interjú készített a költővel a BBC számára, amely kettős teljesítmény a magyar irodalomban: mert a kérdező okozta áldásos szorongás „fokról fokra behajtotta” a beszélgetőtársat „a kellő szavakért tusakodó elemzés mélyvizébe”²⁹.

Mintha sajátos irodalom felé forduló folyamatot rögzítene az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem jóvoltából *Két tükör közt* címen kiadott beszélgetéskötet. A fent sorolt kiemelt kortárs találkozások alkalmából készültek (első változatban rádiós körülmények között) ezek a műhely-beszélgetések vagy dialógusinterjúk, de írott és kötetbe rendezett változataik az irodalomtörténeti „testámentum” utáni újabb irodalomtörténeti-műfaji-poétikai megközelítéseknek tekinthetők Cs. Szabó irodalmi írásai között. (A kötetben egy műfaji jellegű és két távolsági beszélgetéssel egészültek ki.)

Sajnálható, hogy a hazai olvasó nem ismerheti ezeket a szövegeket, mert a hatvanas évek „békés (hazai-nyugati magyar) konfrontációjának” a folyamatainak az idején látszik jól mindkét irányból Cs. Szabó következetes szerepváltása. Neki nem kellett szorosan a nyugati magyar irodalom elvárásrendjébe illeszkednie (még a kettős identitás megírása sem rá várt), nem voltak irodalomtörténeti vagy „képviselési” feladatai a nyugati magyar irodalomra vonatkozóan (pl. a Mikes Kelemen Kör tanulmányi hetein kezdeményezett dialógusban – ez a szó használatos az ún. békés kétoldalú közéleti folyamatára). A következő nemzedék dolga és gondja volt, hogy a hazai és kinti magyarok vitaasztalhoz ültetésének első baráti kísérletét megtegyék, és tudomásul vegyék, hogy a delegációt leginkább éppen a nem magyar témájú, informatív előadások érdekelték – az elzártág következtében. Vagy észleljék a folyamatok akadályoztatását a magyarországi belpolitikai változásokkal összefüggésben.³⁰

Cs. Szabóra ekkor már nem nehezedett a (Nyugatról a hazába irányuló) közvetítő-értékkörző szándéknak a korábban erős szerepalakító hatása sem, hiszen már félig-harmadában megírta azt a bizonyos európai magyar művelődéstörténetet, amivel az *Őrzők* kötetben saját esszé-életművét jellemezte. Inkább az érdekelte, milyen a beszélgetőtárs alkotói világa közelről, és hogyan lehetséges azt saját gondolataival haladva, párhuzamosan követni. Az előszóból feltűnik, és a későbbi kötetek elé írt tanulmányértékű szerzői bevezetők is megerősítik, hogy az évtized kérdése a művészi kifejezés, a műfajok kérdése volt Cs. Szabó számára, elég sokat reflektált saját írásaira. Az alkotói gondokat Pilinszky tisztán alkotói oldalról, a művészi kifejezés és a szakrális művészet kérdéseként fogalmazta meg komoly immanencia-igénnyel, és ehhez a beszélgetőtárstól kitűnő kérdéseket vagy végszókat kapott. Egészében igaz a kötetre, hogy a „beszélgetés” nálunk így nem honos műfaja újabb lehetőségekkel gyarapodott. Más szempontból lenne fontos, hogy a beszélgetésekben semmi aszinkronitást vagy kommunikációs zavart nem lehetett észlelni a kint élő magyar és hazai társai között.

A maga részéről Cs. Szabó megkezdte az irodalmi nemzet természetes egyesítését. Mondhatni, attól az időtől kezdődően, amikor a nyugati magyar irodalom mint önálló entitás létrejött, és ezzel folytatta azt a magyar–magyar párbeszédet, amelyet más terepen és szereplőkkel kezdett a két háború között.

*

Az irodalom folyamatait azonban nem lenne szerencsés képletekbe merevíteni. Cs. Szabó László írói-kritikusi szerepkörén túlmenően jelentősen hozzájárult a nyugati magyar irodalom szellemi pezsgéséhez jelenlétével, előadói, debatterti tehetségével, lendületével, ill. találó kritikai megjegyzé-

²⁸ Czigány Lóránt emlékezése a *Pilinszky nyugaton* in. *Gyökértelen*, mint a zászló nyele szintén innen indul.

²⁹ Ennek más szemmel nézett történetét összefoglalta Czigány Lóránt mellett Csotits János is.

³⁰ A műsor elhangzott 1967. augusztus 10-én, megjelent az MM 68. 30. számában (33–45. o.), végül egy 1972-es folytatással szélesebb nyilvánosságot kapott a *Két tükör közt* című beszélgetéskötetben 1977-ben. A kötetet Magyarországon nem adták ki, de Pilinszky Jánossal folytatott beszélgetéséhez: Dávidházi Péter a PIM. Bp. 1997. Pilinszky-kiadványában in *Merre, hogyan?* Pilinszky beszélgetéseinek a könyve 185–203.

seivel („lófő fejével” – Karátson Endre). Ma is sok tanúja van, milyen sikere volt élete második szakaszában, régi témákat is felszikkasztani képes előadóként a szétszórta magyarság körében. Felemelt ujjal mondott szentenciáiról tréfás történetek keringtek, de a tekintélye valahogy mindig megmaradt. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem programjain, ahol bevett gyakorlat volt, hogy az előadót negyven perc után szigorúan leléptetik, Cs. Szabónak privilégiuma volt, hogy addig hallgatják, amíg be nem fejezi a mondanóját.³¹ 1980-ban, budapesti szabadelőadását a görögökről több mint két órán át hallgatta ámulattal az alkalomra összesereglett közönség a Képzőművészeti Főiskolán (hajdani munkahelyének jogutód intézményében).

A londoni Kör az első tizenöt évben, a nyugati magyar irodalom virágkorában Cs. Szabó majdnem a tizedét kitöltötte a programoknak, pedig a hetvenes évek második felétől már gyakran betegeskedett. Vele nyitottak, Shakespeare-ről adott elő; beszélt a magyar koronaküldésről, római élményeiről és a *Római muzsikáról*; 1977-ben beszámolt New York-i látogatásáról, bemutatta új könyveit, felolvasott saját verseiből, és szívesen segédkezett mások szövegeinek interpretálásában; bevezetőt és köszöntőt mondott, hozzászólt és vitakozott, kérdezgette a hazából érkezett vendégeket. (Eszmetörténeti szempontból érdekes lenne követni, miféle előnyt jelentett a nemzedékek közötti kommunikációban Cs. Szabónak – az állandóan készenlében tartott értelem, a kíváncsiság mellett – közgazdasági alapképzettsége. Egy újabb paradoxon lenne, hogy éppen ezért vált különösen fogékonyra azokra a történelmi-társadalmi mozgalmakra, emberi lépésekre, amelyek a társadalmi-gazdasági korlátok vagy más kényszerek közé szorított teljes ember kiszabadításáért küzdenek.)

A kávéházi asztalt és a katedrát egyaránt pótolta számára ez az értő londoni közönség, amelyet küldetésének lezárulása után a nyugati magyar irodalom négy fontos műhelye között tartott számon minden krónikás. Albert Pál, a megbízható párizsi kritikus (Bikich Gábor és Csokits János költői estjén) 1975-ben egyenesen azt mondta és írta: a Szepsi Csombor Körben ott van az emigráns irodalom legjavának legalább kétharmada. Magának az angliai – londoni közegnek és a kitűnő magyar terepmunkának a minősítésére annyit: az új típusú kapcsolatfelvételre alakult Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság első ülészakát 1977. májusában Londonban rendezték meg.³² Ez a reprezentatív esemény az idegenbe került magyar értelmiség színvonalát és mozgósító erejét mutatta, emellett látványosan cáfolta a tételt, hogy a magyar tudomány és művelődés ügyét csak a hazában és kizárólag magyar nyelven lehet ápolni.

Kitűnő orgánumu rádiós létre Cs. Szabó otthon szívesen értelmezte, előolvasta a szöveget, ha szerepelt a Szepsi Csombor Kör egy-egy rendezvényén. Egyik megőrzött hangfelvételen „vers-feladatra” készült: Illyésnek a Kodály születésnapjára írt versét ízlelgette. Egyszerűen nem tudta nem komolyan venni a hallgatóságot, és úgy gondolkozott, mintha nemcsak annak a kis nyugati közönségnek tartoznának elszámolással. Ez a mozzanat szintén minőségileg elválasztotta őt és a Szepsi Csombor Kör minden olyan egyesülettől, társaságtól, amelyben emigráns lét nem tudatosított vagy ösztönösen (netán vakon) politikáltozó felfogásában vállalta magyarságának az ápolását.

A pontos helyzetértékeléshez szükséges tudni, hogy mindezek miatt Borbándi Gyula – pl. a maga nézőpontjából – volt amikor apolitikusnak látta és nevezte a volt 56-os diákoknak ezen az úton haladó csoportját. Pedig a nyugati közegben szocializálódott nemzedék 1956 örökségét nagy méltósággal őrizte, de kultuszteremtő szándékból sem sajátította ki magának. A Kör megemlékezései (összesen 4 volt saját rendezésben: a tizedik, huszadik, huszonötödik, harmincadik évfordulóra) népes ünneplésnek számíthatók, de mindegyiknek volt felmutatható önértéke. Külön irodalomtörténeti érdekessége volt az 1981-esnek, mert Siklós István erre írta *csönd Erdeje előtt* című nagy emlékkversét.

Sokat emlegetett igazságot kell itt belátni: a külföldön szerzett irodalmi tapasztalat átalakítja a hagyományhoz való viszonyt. Éppen Szabó Zoltán jegyezte meg 1975-ben, hogy „a külföldön élő magyar író lehetősége a szabad és általános érvényű irodalmiság elsajátítására a legmegfelelőbb”, mert teljesen tiszta és üres térben meditálhat a magyar nyelvű irodalmon.³³ Tegyük hozzá, hogy a nyugati magyar irodalom ezen függetlenségében jöhetett létre és erősödött meg az a költői-írói ízlésbeli pluralizmus, amelyre – sajátos európai-magyar identitás-mintájával élő példát adott már a két Szabó, de létrejöttek olyan egyéni irodalmi-politikai ízlésképletek, amelyeket a hazai gondolatmenet-

³¹ Czizgány Lóránt az *Új Látóhatár* 1967/5. A *Mérleg* jegyében, 1977/1. *Továbbjutni*

³² Cs. Szabó László az EPMSZE örökös elnöke volt 1972-től.

³³ 1977. máj. 12–13.; Londonban a Great Britain-East Europe Centre-ben tartották (*A huszadik századi irodalom, különös tekintettel Ady Endre szerepére*). Magyarországról Király István, Vezér Erzsébet, Vajda Miklós, Képes Géza, angol részről Robert Auty, George Cushing, Peter Sherwood és Czizgány Lóránt vettek részt.

ben el sem lehetett volna képzelní (András Sándor). Ma inkább az tőnik fel, hogy éppen az irodalom kialakuló autonómiája tette lehetővé, hogy a Szepsi Csombor Kör vonzaskörében zömmel megmaradtak az angliái öregdiákok, függetlenül attól, hogy milyen irányban folytatódott irodalmi pályájuk.

A Kör műsorvezetésében érezhető cezurát jelentett a 80–81-es év, amely után szinte arccal fordult az összmagyarságot érintő, de a magyarországi nyitással kapcsolatos lehetőségek felé: középpontba kerül a magyarságkutatás és a hazai változások. E fejleménynek párhuzamosan megerősítést adott, hogy Siklós István ekkortól ült a BBC magyar osztály vezetői székében, s amíg tehetete, hallatlan segítséget nyújtott onnan a hazai ellenzéknek és a hozzájuk kapcsolódó íróknak.

Pontosan egybeesett ez a váltás Cs. Szabó László hazai megjelenésének kezdetével és látogatásával – ezúttal az ő személye, feltételeinek elfogadása volt a magyar–magyar kapcsolatok vízvonalzója e Közép-Európában ismét válságos időszakban.

Mire lezárult a nyolcvanas évtized, és nagyjából hazakerült Cs. Szabó László Nyugaton írt életművének a java, lezárult a nyugati magyar irodalom története.

Cs. Szabó László 1984-ben bekövetkezett halála még a nagy fordulatokon innen hagyta az életművet, de éppen ez teszi fokozottan szükségessé ma az irodalomtörténeti recepció újragondolását és elvágását. A „megemészített apák” az „igaz szabadítók”.

Ezért sem felesleges, ha – még a nagy narratívákba helyezhető – írói/irodalmi szerepváltás néhány állomásán végighaladunk az életműben.

*

Eszmélet/levél/melléklet

A következő oldalakon két levél felelget egymással az időben. Pontosabban az első eddig ismeretlen kézírásos fogalmazvány (magántulajdon), a második egy kézzel írt levél betűhív gépírási másolata a MOL rádiós fondjából. Az elsőt Cs. Szabó László írta, a másodikat az író (*Római muzsika* kapcsán említett) tudós-tanára (Lónyay Ref.Gimnázium), a Plutarkhoszt fordító Máthé Elek. Az elsőhöz szükséges némi magyarázat, a második már magától értődik.

Az Oxfordi csoport (Gömöri György, András Sándor, Márton László, Krassó Miklós) 1958-ban már megpróbált saját orgánomot teremteni az *Eszmélet* című folyóirat megjelenítésével.

Irodalmi különvéleményük látványos gesztus maradt ugyan, mert a kézíratos folyóirat mindössze két számot ért meg, de nevükkel és szándékaikkal jelezték a történelmi idők fordulását: ifjú szerzői József Attilán nőttek fel, és a forradalom legitimációjával lettek felnőttek. Az idősebbek közül Szabó Zoltánnak adtak helyet a lapban Bibó Istvánról szóló írásával, míg a szerkesztőség a feldolgozatlan kettős múlt és a marxista tanulmányok szellemiségét igyekezett kisöpörni az emigrációból.

„A magunk módján szeretnénk hozzájárulni ahhoz, hogy az emigrációs közéletből kihaljjon például a népies-urbánus ellentét és helyét egy valóban népi és demokratikus politikai-szellemi öntudat foglalja el, úgy ebben a törekvésünkben éppen ez a szeleesebb, általánosabb érdek vezet bennünket.”

Az *Eszmélet* első, 1958. októberi számának a friss tiszteletpéldányát ML szerkesztő küldte el Cs. Szabó Lászlónak, aki azonnal reagált. Az első levélfogalmazvány:

„Édes Laci,

Ma reggel kaptam meg az *Eszmélet*et. Hálásan köszönöm. Volt két órá, mielőtt elkapott a gépszív, elolvastam S. Andris s Varga Áron verseit; már ezért érdemes volt összekalapálni a folyóiratot.

Mivelhogy félig-meddig a mesterségembe vág, P cikkét is azonnal elolvastam a Grazban kiadott irodalomtörténetről. Nyilván az én hibám, hogy eddig nem talákoztam a szerző nevével. A személyi ismertető szerint a Sorbonne hallgatója. Vagy talán álnév? Valamelyikötök zsenije lappang az elmemű mögött?

Az A-B-S könyv³⁴ elavult, rossz, avitt, elfogult és kártékony. Rossz hatását csendes felháborodással tapasztaltam is egy-két jobb sorsra érdemes gyanútlan fiatalemberen, akikkel odaát talákoztam a kontinensen. Azt hiszem, csakugyan kötelességetek mérlegre vetni.

P picke avittan marxista, felületes és helyenként izléstelen. Sorról sorra haladva egyre jobban elkedvetlenített. Ma odahaza a hivatalos körök hivatalos, azaz vonalas szemlélettel ugyanígy foglalkoznának e rossz könyvvel, pontosan ezen a hangon, ezzel a nyelvezettel. Kevés különbséget látok a rossz könyv és kritika között. Csak éppen két ellentétes dogmatikai póluson állnak, a könyv

³⁴ *Új Látóhatár* 75/2. 173–77.

hajdani szerzői petyhüdten, a kritika fiatal írója kackiásan. Azt hittem, e kritikába foglalt szemlélet /s a vele járó felületesség/ elől bujdosatok ki jobb időig, nem pedig azért, hogy változatlanul hirdessétek. Erre éppen annyira nincs szükség, mint magára a reakción, avitt, fűrészpóros könyvre, amely megérdemli a legkeményebb ítéletet. A cikk azonban nem végzi ki, inkább a szerző begyepesedő, egyoldalú, vonalas szemléletéről tanúskodik. S arról, hogy két év után is véreben hordozza a hivatalos szójárast, s az egyetemen hallott történelmi „kiértékeléseket”, miközben a kiértékeléseket megtagadja. Ha a szerző valóságos személy, s Párizsban lakik, nem csodálkozom az írásán, mert ma Párizs a legalkalmatlanabb hely új és független szemlélet kialakítására, s a legalkalmasabb arra, hogy honvágyat ébresszen a „haladó” gondolkodás iránt. Tudod, mennyire el vagyok borítva munkákkal; ha egy kicsit kevésbé lennék a mindennapi kenyérkeresetem rabja (elég szégyen, hogy az vagyok ötvenhárom éves fejjel), kijegyzéseim alapján keményen megfelelnék a polemizáló kritikusknak, már csak azért is, mert annyira a célpont mellé lótt. Holott az a célpont valóban megérdemli, hogy alaposan belelőjenek.

A folyóirat francia összefoglalásában százzszámra hemzsegnek a nyelvtani hibák és a gépelési elírások. Az én fiatalágomban az volt a jelszavunk, hogy „remekül vagy sehogy”, fájlalnám, ha a Tietek az lenne, „fő a nyilvánosság, akárhogy”. Az efféle Resumé csak azt bizonyítja, hogy a Balkánról jövőnk, a szó Karagyorgyevics-kori, nagyon régi, nagyon rossz értelmében.

Nem tudom, okos-e, ha a magyar fiatalág (a fiatal elit) egy része különösen latin országokban mindinkább abba a gondolatba lovalja magát, hogy most pedig Nyugaton kell megismételni a magyar forradalmat non-konformista marxizmussal, amely persze lényegében mégse tud szabadulni a tan veleszületett korlátaitól.

A lapra még visszatérek, mert – mint tudod – olvasmányaimban mindenevő vagyok.

Minthogy leveletem a jó szándék és a barátság diktálja egyáltalában nem kívánom, hogy bizalmasan kezeljék.”

A második levél húsz évvel korábban íródott Cs. Szabó Lászlóhoz, a Magyar Rádió címére:

„Ferenc József Rakpart 11.

Budapest fv.
1939. okt. 7.

Kedves Laci,

nagyon rosszul esik és nem túlságosan értem, miért nem akarsz szóba állni velem s leveletem még csak válaszra sem tartod érdemesnek. Ne vedd rossz néven, ha – pas-singly – megjegyzem, hogy tudtommal levelek választatlanul hagyása nyugaton sem túlságosan szokásos, legfeljebb a teutonok földjén. Már pedig én úgy tudtam, hogy a teuton életformáktól Te éppen úgy idegenkedel, mint jó magam.

Szeretném egy apróságra felhívni a figyelmedet. Beszélgetés közben akartam elmondani, de így kénytelen vagyok levélben megírni.

A múltkori előadásodban a Mediciek által összehívott zsinatokról beszéltél, mondván, hogy azokról ma a vallástörténelem beszél. Az egyháztörténelem, de az tökéletesen más s a kettő közt körülbelül akkora a különbség, mintha Ortutayt művészettörténésznek mondanád.

Most bizonyosan mosolyogsz, hogy piros ceruzával a kezemben hallgattalak s kibújik belőlem a tanár, amit különben sohasem szoktam sem szégyenleni sem eltitkolni. De én a szellemi el-nácizálódás – vagy bolsevizálódás, a kettő teljesen mindegy – elleni küzdelemnek érzem, ha a kicsire való nézés álláspontját sem vagyok hajlandó feladni és a megbízhatóság indexei sokszor épen a kicsi dolgok. Les grands petisses – gondolom Renan használta ezt a kifejezést.

Olyanféle dolog ez – ebben bizonyosan egyetértesz velem –, mint mikor valaki Roosewettet ír. Ez nekem mindig fizikai fájdalom és ha például egy külpolitikához hozzányúló újságíró írja le, csak az Esti vagy a Pesti újság színvonalánál nem csodálkoznám rajta, lévén ott az ilyen majdnem kötelező s talán még Rajniss Ferenc cikkében sem lepődném meg rajta különösebben.

Ha csak a mikrofonnak szántad írásodat – verba volant, nem fontos az egész. De ha valahol megjelennek vagy ha ezeket a pompás megjegyzéseidet – az is nagyon tetszett, amit Velencéről mondtál – valami más formában használnád fel, ne vesd meg ezt a tanári aláhúzást és a vallás helyett írd egyház-at.

Öllek
Máthé Elek”